

Əlyazması hüququnda

MAQİSTRATURA MƏRKƏZİ

Şirinov RUFət Zaur oğlunun

(MAGİSTRANTIN A.S.A)

**“Maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi və audit fəaliyyətinin
təşkili problemləri”**

mövzusunda

MAQİSTR DİSSERTASIYASI

İxtisasın şifri və adı 060403 “Maliyyə”

İxtisaslaşma “Vergi və vergiqoyma”

Elmi rəhbər: **Magistr proqramının rəhbəri**

dos. i.e.n. Sadıqov T.Ə.

dos. i.e.n. Rzayev İ.

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Ələkbərov Ə.Ə.

BAKI -2017

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3-7
Fəsil 1. Kommersiya bankları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin nəzəri- metodoloji əsasları	
1.1. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları	8-15
1.2. Bank fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsi mexanizmləri	16-25
1.3. Müasir şəraitdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin inkişaf yolları	26-33
Fəsil 2. Bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektləri və normativ-hüquqi əsasları	
2.1. Bank auditinin mahiyyəti, əhəmiyyəti və vəzifələri	34-40
2.2. Bank auditinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və təşkili aspektləri	41-49
2.3. Banklarda audit yoxlamasının aparılması metodikası və onun təşkili prinsipləri	50-56
Fəsil 3. Kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsi mexanizmi və bank auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri	
3.1. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları.....	57-64
3.2. Müasir şəraitdə kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi metodları	65-68
3.3. Kredit təşkilatlarında elektron bank texnologiyalarının tətbiqi ilə auditin aparılmalarının təkmilləşdirilməsi yolları ...	69-77
3.4. Bank auditinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri	78-83
NƏTİCƏ	83-86
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYATLARIN SİYAHISI	87-88

PE3IOME

SUMMARY

REFERAT

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. İndiki müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə ortaya çıxan sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması dövlət müdaxiləsini zəruri edir. Məhz bu səbədən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin alternativsiz yolu olmaqla müasir inkişafın zəruri tərkib elementlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir şəraitdə dövlət tənzimlənməsi təkrar istehsal prosesinin mühüm hissəsidir ki, onunda mühüm mexanizmlərindən biri vergilərdir.

Dövlət və bazar tənzimlənməsi arasındakı nisbət, dövlət müdaxiləsinin həddi və digər məsələlərlə bağlı fikirlər (tam dövlət inhisarçılığından tutmuş tam iqtisadi liberallaşdırmaya qədər) bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Ancaq iqtisadiyyatda müəyyən funksiyaların dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsinin zəruriliyi heç bir şübhə doğurmur. Ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərə münasibətdə dövlətin iqtisadiyyata təsiri metodları bir-birindən fərqlidir. İqtisadiyyatın dövlətin təsir göstərdiyi seqmentlərindən biri də bank sektorudur.

Kommersiya bankları, sığorta təşkilatları və fond bazarında əməliyyatlar aparan müxtəlif investisiya şirkətləri iqtisadiyyatın maliyyə sektoru təşkilatlarına aid edilir və onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin spesifikliyi, onların vergitutma sisteminin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti haqqında uçot və hesabat informasiyasının etibarlılığına olan tələbat daha da artır. İstifadəçilər bu informasiyanı auditorların xidmətlərindən istifadə etməklə əldə edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə auditor nəzarətinə olan tələbat lazımı səviyyədə deyil. Auditə münasibətdə təsərrüfat subyektlərini iki qrupa ayırmaq olar. Müəssisə və digər istehsalat strukturlarının bir qismi audit yoxlamasının postsovet dövründə olduğu kimi yuxarı orqanlar tərəfindən həyata keçirilən nəzarət sistemi kimi qiymətləndirir. Və onlara elə gəlir ki, auditorların vəzifəsi yalnız müəssisələrin maliyyə işlərini qaydaya salmaq, normativ maneələri aşmaq məqsilə yol verdikləri çatışmamazlıqların, hesablamalardakı səhvlərin

axtarılması, mümkün ola biləcək kələklərin aşkar edilməsidir. Ən yaxşı halda auditora özünün “çirkli ağlarını” uzaqda gizlətməli olan “yad adam” kimi qəbul edir və yalnız auditor yoxlamasının aparılmasını qanunvericilik tələb etdiyi halda bununla barışmalı olurlar. Əksər müəssisə rəhbərləri auditor nəzarətinə deyil, təşkilatdaxili nəzarətə üstünlük verirlər. Çünki, onlar belə hesab edir ki, təşkilatdaxili nəzarətin keçirilməsi üçün pul ödəmək lazım deyil, bir-iki il özünü rahat və əminlikdə hiss edirsən, heç bir irad olmadığı halda isə bunu işlərin qaydada olması kimi əlaməti kimi qəbul edirsən.

Sahibkarlıq mühitinin digər hissəsi olan bank sferası isə auditi peşəkar fəaliyyətin mühüm elementi kimi qəbul etməyə başlamışdır. Həm də banklar üçün illik auditin keçirilməsinin növbəti maliyyə ilində fəaliyyətini davam etdirə bilmək hüququnun olmayacağı üçün məcburi prosedur olduğu üçün deyil. Daha çox banklar xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq və xarici investorları cəlb etməyə çalışır. Xarici mütəxəssislərə isə potensial tərəfdaşlar haqqında etibarlı informasiya lazımdır və onun mühüm əldə edilə mənbəyi isə yerli deyil, beynəlxalq standartlar uyğun həyata keçirilmiş audit yoxlamasının nəticələridir. Bu xüsusilə dövlətin tapşırığı ilə kredit resurslarının və beynəlxalq təşkilatların (Avropa Rekonstruksiya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu) vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə məşğul olan banklara aiddir.

Ölkəmizdə auditor xidmətinin təşkilatları məzmun və əhəmiyyətinə görə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdəkindən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsinə baxmayaraq, ümumilikdə bank auditinə olan tələbat artmaqdadır. Məhz bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu çox aktualdır.

Azərbaycan Respublikasında audit iqtisadi təhlil və təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin nisbətən yeni istiqamətidir. Əgər Qərbdə audit artıq 150 ildən artıq mövcud olduğu halda, ölkəmizdə müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi iqtisadiyyatdakı əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar keçən əsrin son onilliklərindən inkişaf etməyə başlamışdır. Demək olmaz ki, əvvəllər ölkəmizdə müəssisə, təşkilat və idarələrdə nəzarət aparılmamış, təftiş fəaliyyəti göstərilməmişdir. Lakin auditorların öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı digər uçot sahələrindəki prosedurlardan və

nəzarət-analitik informasiyadan istifadə etməsinə baxmayaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, kompleks sənədli təftiş, balans hesablarının yoxlanması və ya məhkəmə-mühasibat ekspertizası ilə eynilik təşkil etmir.

Audit mühasibat hesabatlarının doğruluğunun və həyata keçirdikləri maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud qanunvericilik aktlarına müvafiqliyinin müəyyən edilməsi məqsədilə iqtisadi subyektlərin mühasibat hesabatının, sənədləşmənin, maliyyə öhdəliklərinin və digər tələblərinin müstəqil yoxlanmasının həyata keçirilməsi üzrə audit təşkilatının (auditorun) sahibkarlıq fəaliyyətidir. Bu səbəbdən müasir şəraitdə kommərsiya banklarının fəaliyyətində bank auditinin təşkilinin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda kredit təşkilatlarının, xüsusilə bank sektorunun vergituma sisteminin və iqtisadiyyatın bank sektorunda audit yoxlamasının aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsinin vacib məsələrdən biri olması və aktualığı bu problemin lazımcına nəzəri və praktiki cəhətdən öz həllini tapmaması dissertasiya mövzusunun seçilməsinə, eləcə də tədqiqat dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə, onun məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb oldu.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqat obyektı bütövlükdə bank auditinin təşkili və təkmilləşdirilməsidir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiya işində tədqiqat predmeti bank auditidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi ölkəmizdə iqtisadiyyatın bank sektorunun vergitutma sahəsindəki mövcud problemlərin araşdırılması və onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, vergi tənzimlənməsinin, eləcə də bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər paketi hazırlamaqdır. Bu məqsədə nail olunması üçün bank işi sahəsində yerli, Qərb mütəxəssislərinin bu problem üzrə geniş ədəbiyyat əhatəsi öyrənilmişdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması üçün onun qarşısında aşağıdakı vəzifələri müəyyən edilmişdir:

- ❖ bank auditı anlayışının mahiyyət və vəzifələrinin açıqlanması;

- ❖ bankın audit fəaliyyətinin təsnifatını aparmaq;
- ❖ bank auditinin təşkilini göstərmək;
- ❖ bank auditini və onun təşkilinin xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək;
- ❖ daxili və xarici bank auditinin ardıcılığını əks etdirmək;
- ❖ bank auditinin təşkili problemlərini aşkar etmək və onun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq.

Mövzunun praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyətini iqtisadiyyatın maliyyə sektoru təşkilatlarının, xüsusilə kommertiya banklarının vergitutma sistemi problemlərinin və onların fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi, eləcə də banklarda audit yoxlamasının aparılması metodikası və onun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi təşkil edir.

Dissertasiyanın predmeti. Bank sektorunun vergitutma mexanizminin və iqtisadiyyatın bank sektorunda audit yoxlamasının aparılması metodikasının öyrənilməsi, bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları və təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları tədqiq edilmiş;
- ❖ bank sektorunun dövlət vergi tənzimlənməsi mexanizmləri öyrənilmiş;
- ❖ indiki maliyyə böhranı şəraitdə kommertiya banklarının vergituma sisteminin xüsusiyyətləri araşdırılmış;
- ❖ müasir şəraitdə kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi metodları və inkişaf yolları göstərilmiş;
- ❖ bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmiş;
- ❖ iqtisadiyyatın bank sektorundakı mövcud problemlər araşdırılmış, onların səmərəli və konkret həlli yolları göstərilmişdir;

- ❖ bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektləri və normativ-hüquqi əsasları araşdırılmış;
- ❖ bank və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin audit yoxlamasının aparılması metodikası öyrənilmiş;
- ❖ kredit təşkilatlarında elektron bank texnologiyalarının tətbiqi ilə auditin aparılmasının təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edilmiş.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Banklarının vergituma sistemindəki problemlər müasir yerli və xarici mütəxəssislərin elmi əsərlərində öz öksini tapmışdır. Bank sistemi iştirakçılarının vergiyə cəlb edilməsinin nəzəri məsələləri və praktiki aspektləri ölkəmizin alimləri arasında D.A.Bağirov, Ə.Ə. Ələkbərov, A.F. Musayev, Y. Kəlbəyev, İ. Rzayev, T.Ə Sadıqov kimi alimlər məşğul olur.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarət olmaqla 89 səhifə həcmindədir.

Girişdə tədqiqatən aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyən edilmiş, işin elmi əhəmiyyəti göstərilmişdir.

“Kommersiya bankları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəsildə bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları, bütövlükdə bank sferasının dövlət tənzimlənməsinin ümumi məsələləri və mexanizmləri nəzərdən keçirilmiş, kommersiya banklarının fəaliyyətinin büdcə-vergi tənzimlənməsinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Fəslin sonunda müasir şəraitdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin inkişaf yolları müəyyən edilmişdir.

İkinci fəsil bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektləri və normativ-hüquqi əsaslarına həsr olunmuşdur. Fəslin əvvəlində bank auditinin mahiyyəti, əhəmiyyəti və vəzifələri müəyyən edildikdən sonra, ölkəmizdə bank auditinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinə toxunulmuşdur. Sonda bank auditinin təşkili aspektləri geniş formada şərh edilmişdir.

Sonuncu fəsildə kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsi mexanizmi

və bank auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bu fəsildə əvvəlcə bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları, müasir şəraitdə kommersion banklarının vergiyə vəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi metodları, audit yoxlamasının plan və proqramının təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edildikdən sonra, bank auditinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatının əsas nəticələri ümumiləşdirilmiş və kommersion banklarının fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsi mexanizmi və bank auditinin aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.

Fəsil 1. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları

1.1. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi nəzəri əsasları

Bank sektorunun mövcud müasir vəziyyəti və iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər belə deməyə əsas verir ki, maliyyə-bank sisteminin sabit inkişafı bilavasitə ölkəmizin iqtisadiyyatına təsir edir.

Azərbaycanda bank fəaliyyətinin inkişafının mühüm vəzifələrindən biri müasir şəraitdə bank fəaliyyətinin konstruktiv və mükəmməl tənzimlənməsi mexanizminin axtarılmasıdır.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi bu fəaliyyət növünü makroiqtisadi vəzifələrin həllinə yönəldilməsi, bazarın bank sferasında yaratdığı zidiyyətlərin aradan qaldırılması, maliyyə-vergi metodlarının köməkliyi ilə kommersiya bankları sisteminin idarə edilməsinin çevik siyasətinin aparılması məqsədi güdür.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsi problemini həm bütövlükdə bank sisteminin dayanıqlı və stabil fəaliyyət göstərməsinin təmin edilməsi, həm də ölkə iqtisadiyyatı inkişaf tempi və əsas istiqamətlərinə bankların təsiri mövqeyindən nəzərdən keçirmək lazımdır.

Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi probleminə yerli və xarici alimlərin elmi yanaşmaların ümumiləşdirilməsi və sistemləşdirilməsi *“bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi”* və *“bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi”* kimi anlayışları tanımaq imkanı verdi.

Bir çox hallarda iqtisadi ədəbiyyatda “vergi tənzimlənməsi” anlayışı “vergi siyasəti” anlayışı ilə eyniləşdirilib. Lakin məlumdur ki, vergi siyasəti qarşılıqlı əlaqədə olan vergi planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması, vergi tənzimlənməsi və vergi nəzarəti kimi fəaliyyət sferaları kompleksindən ibarət olan vergi mexanizmləri vasitəsi ilə həyata keçirilir. Deməli, vergi tənzimlənməsi vergi siyasətinin konkret həyata keçirilməsi mexanizmlərindən biridir və həm büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələrində vergilərin tərkibi, həm də vergi tutulmalarının həcminə görə optimal vergi sistemini müəyyən edir.

Bununla əlaqədar fikrimizcə, *“bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi”* anlayışının digər tərifə təklif oluna bilər. Digər tərifə görə, dövlətin vergi siyasətinin tərkib hissəsi vergituma vasitəsilə bankların dayanıqlığına və iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşu istiqamətində maliyyə vasitəçiliyi kimi fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsinə şərait yaradan vergi funksiyalarının həyata keçirilməsi üzrə qanunverici və icra hakimiyyəti orqanlarının həyata keçirdikləri tədbirlər kompleksidir.

Zənnimizcə, təklif etdiyimiz müəyyənləşdirmə, iqtisadi ədəbiyyatda təklif olunan tərifdən fərqli olaraq, yalnız fiskal deyil, vergilərin bütün funksiyalarının həyata keçirilməsinin lazım olmasını, eləcə də bank fəaliyyətinin iqtisadiyyatın real sektoruna maliyyə-kredit xidmətlərinə yönəldilməsi məqsədilə vergi təsirini nəzərə alır.

Bankların vergiyə cəlb edilməsi konsepsiyası hazırlanarkən nəzərə almaq lazımdır ki, banklar bazar təsərrüfatının xüsusi sferası kimi fəaliyyət göstərir. Belə ki, banklar yalnız maliyyə məhsullarının realizə edilməsində yalnız vasitəçi deyil, həm də səciyyəvi bank məhsullarının istehsalçıları kimi çıxış edir.

Kommersiya bankları vergi münasibəti iştirakçılarının xüsusi qrupu olmaqla yanaşı, həmçinin vergi orqanları ilə qarşılıqlı münasibətlə əlaqədar aşağıdakı mövqelərdən çıxış edir:

- müstəqil vergi ödəyicisi kimi;
- digər vergi ödəyicilərinin (müəssisələrin, təşkilatların, vətəndaşların) maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarını həyata keçirən və bununla əlaqədar vergi orqanlarına spesifik xidmətlər göstərən (o cümlədən , vergilərin hesablanması, düzgünlüyü və büdcəyə vaxtında köçürülməsinin yoxlanılması üçün lazımı informasiyanın təqdim edilməsi), dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında vasitəçi kimi;
- vergi agenti kimi (vergilərin hesablanması, vergi ödəyiciləri tərəfindən ödənilmiş vergilərin pul vəsaitlərindən tutulması və büdcəyə köçürülməsi) [3].

Bankların vergi münasibətlərindəki rolu 1 saylı cədvəldə verilmişdir.

Bank, dövlət və təsərrüfat subyektləri arasında iqtisadi münasibətlərin ayrılmaz hissəsi kimi vergi münasibətlərinin tərkibi

Vergi münasibətləri sistemində bankların rolu	Vergi münasibətlərinin tərkibi
<ul style="list-style-type: none"> ▪ vergi ödəyicisi kimi ▪ vergi agenti kimi 	<ul style="list-style-type: none"> ➤ vergi ödəyicisi kimi bankların dövlətlə vergi münasibətləri; ➤ vergilərin hesablanması, gəlirlərin ödənmə mənbəyində tutulması və büdcə sistemində köçürülməsi üzrə vergi agenti kimi bankların dövlətlə vergi münasibətləri.
<p align="center">dövlət və digər vergi ödəyiciləri arasında maliyyə vasitəçisi kimi</p>	<ul style="list-style-type: none"> ➤ vergilərin büdcəyə ödənilməsi üzrə vergi ödəyicilərinin tapşırıqlarının müəyyən olunmuş müdələrdə icra edilməsi baxımından bankların vergi münasibətləri; ➤ vergi ödəyicilərinə açılmış hesabların uçotu, hesablaşma-kassa əməliyyatları zamanı vergi qanunvericiliyinə riayət olunması üzrə vergi münasibətləri.

Beləliklə, bank öz fəaliyyəti prosesində eyni zamanda özünün vergi öhdəlikləri üzrə vergi ödəyicisi, vergi agenti və konkret vergi ödəyicisi ilə dövlət arasında maliyyə vasitəçisi kimi, digər vergi ödəyicilərinin vergi ödənilməsinə şərait yaradan şəxs kimi çıxır edir [4].

Vergi hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi kommersiya banklarının əsas rolu digər ödəyicilər tərəfindən vergi qanun pozuntusunun qarşısının alınması üzrə onların üzərinə xüsusi vəzifənin qoyulmasıdır. Banklar vergi qanunvericiliyinə riayət olunması baxımından ikiqat məsuliyyət daşıyır:

- ❖ özlərinin vergi öhdəliklərinin tam və vaxtında yerinə yetirilməsinə görə;
- ❖ müştəriləri olan müəssisə və təşkilatlar tərəfindən vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə görə.

Banklar cinayət məsuliyyətinə görə Cinayət Məcəlləsinə, vergi qanunvericiliyinə riayət olunmamasına görə məsuliyyətə bank və digər kredit

təşkilatları qarşı inzibati cərimələr isə İnzibati Xətalər Məcəlləsinə əsasən cəlb olunurlar [6].

Bankların ölkənin sosial-iqtisadi inkişafındakı roluna münasibətdə nəzəri-metodoloji təsəvvür və yanaşmaların tədqiqi və sistemləşdirilməsi vergi sistemindəki islahatların tendensiyalarına təsir göstərən aşağıdakı amilləri qeyd etməyə imkan verir:

- bank sisteminin inkişaf istiqamətləri (o cümlədən, bank tərəfindən yaradılan təşkilati-hüquqi formalar);
- bank tərəfindən həyata keçirilən səciyyəvi əməliyyatlar və tətbiq olunan texnologiyalar;
- dövlət maraqlarına toxunan və bank vasitəsi ilə təsir edilməsi mümkün olan, baş verən iqtisadi proseslər (o cümlədən, inflyasiya, xarici valyutanın tədavülü, nağd dövriyyənin miqyası, nağdsız hesablaşma formaları);

Yuxarıda sadalanan amillər banklara münasibətdə vergi siyasətinin aşağıdakı istiqamətlərində öz əksini tapmışdır:

- 1) bank sektoruna düşən ümumi vergi yükünün dəyişməsi;
- 2) bəzi vergilər üzrə vergi bazasının formalaşmasının xüsusi qaydasının müəyyən edilməsi;
- 3) xüsusi vergilərin tətbiq (ləğv edilməsi), yaxud ayrı-ayrı gəlir və əməliyyatlar üzrə vergi güzəşti və azad olmaların verilməsi;
- 4) vergi orqanları və banklar arasındakı münasibətlərin xarakterinin təkmilləşdirilməsi.

Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi istiqamətləri hazırlanarkən onun həyata keçirilməsi üçün vergitutmanın iki əsas prinsiplərinə əsaslanmaq lazımdır:

1. Komplükslilik prinsipi (vergi tədbirləri tətbiqinin təsərrüfat subyektlərinin məqsəd və maraqları nəzərə alınmaqla, dövlət tənzimlənməsinin digər digər formaları ilə əlaqələndirilərək tətbiqi);

2. Vergi ödəyicisi fəaliyyətinin səmərəliliyinin vaxtında təmin edilməsi prinsipi (vergitumadakı dəyişikliklər normativ baza və vergituma subyektlərinin

fəaliyyətinə nəzarət sistemindəki struktur dəyişiklikləri və yeniliklərə müvafiq həyata keçirilməlidir).

Kommersiya banklarının vergi tənzimlənməsi mexanizmi təsir istiqamətlərinin və tənzimlənmə metodlarının müəyyən edilməsindən, tənzimlənmənin məqsəd və müxtəlif üsullardan istifadə olunması imkanlarından ibarətdir. Bank sistemində vergi təsirinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək üçün ilk növbədə təsir istiqamətlərini dəqiqləşdirmək lazımdır.

“*Vergi tənzimlənməsi*” anlayışının şərtlərində “*tənzimləmə*” və “*təsir*” terminlərinin səslənməsi müşahidə olunur. Bu sözlərin mənası belə nəticə çıxartmağa əsas verir ki, təsir vasitəsi ilə tənzimləmə, son tətbiqdə müəyyən tədbirlər vasitəsi ilə təsir dövlət tərəfindən obyektlərə göstərilən təsirlə eynilik təşkil edir. Vergi tənzimlənməsinə münasibətə gəldikdə isə bu vergi növləri, vergi dərəcələri, vergi güzəştləri və digər vergitutma elementləri vasitəsi ilə dövlətin iqtisadiyyata göstərdiyi təsir nəzərdə tutulur.

Təsir istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, mahiyyəti bank fəaliyyətinin amili kimi vergitutmanın hansı metodlarından istifadə edilməsi, onların kredit təşkilatlarının fəaliyyətinə hansı dərəcədə və necə təsir edəcəyi kimi, digər problemləri ön plana çəkir.

Bank fəaliyyətinə dövlətin vergi təsiri metodu – vergitutma sistemindən istifadə etməklə bank sferasında hər hansı məqsədlərə nail olunması üsuludur.

Bank fəaliyyətinə dövlətin vergi təsiri metodları təhlil edilərkən vergi tənzimlənməsinin qanunverici, inzibati, məhkəmə və məhkəməyə qədər tənzimləmə metodları qeyd olunmalıdır [2].

Qanunverici metod ayrı-ayrı vergilərin tətbiqi və ləğv edilməsini, yaxud vergitutma obyektinin dəyişməsinə nəzərdə tutan, yeni vergi qanunvericiliyinin işlənməsi və tətbiq olunması yolu ilə vergituma sisteminin dəyişdirilməsini nəzərdə tutur. Bu metod vergilərin tətbiqi və ləğv edilməsi, vergi dərəcələrinin dəyişdirilməsi, vergi güzəştlərinin verilməsi və ya ləğv edilməsi, vergitutma bazasının dəyişdirilməsi yolu ilə həyata keçirilir. Yəni qanunverici metodun realizə olunmasında vergilərin tənzimləyici rolu özünü daha çox biruzə verir. Dövlət vergi dərəcəsi, güzəşti və

sanksiyaları (cərimələrini) ilə maneə etməklə, vergitumanın şərtlərini dəyişməklə, bir vergini tətbiq, digərini isə ləğv etməklə, müəyyən sahə və istehsalatların inkişafının sürətləndirilməsi, cəmiyyət üçün aktual problemlərin həlli üçün şərait yaradır. Qanunverici metod dövlətə ölkə iqtisadiyyatına, təkrar istehsal prosesinin mütəmnləşməsinə real təsir etmək imkanı verir.

Bank fəaliyyətinə dövlətin vergi təsirinin *inzibati metodu* dedikdə, vergi orqanlarının qanunvericiliklə müəyyən edilmiş bütün vergilərin tam və vaxtında ödənilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi nəzərdə tutulur.

İnzibati metod aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- ❖ kommersiya banklarında kameral və səyyar vergi auditinin və məcburi audit yoxlamasının aparılması;
- ❖ kommersiya banklardan tutulan bu və ya digər verginin səmərəlilik və məqsədəuyğunluğunun monitorinqi;
- ❖ vergi ödəyicisi olan hüquqi və fiziki şəxslərin uçotunun təkmilləşdirilməsi;
- ❖ vergi orqanlarını bilavasitə vergi ödəyiciləri ilə iş aparması (informasiyalaşdırma, vergi qanunvericiliyinin şərh – təlimatların, metodik tövsiyələrin nəşri).

Beləliklə, inzibati metod yalnız vergi orqanlarının nəzarət işini deyil, həmçinin icra hakimiyyəti orqanlarını izahat və məsləhət işlərini də nəzərdə tutur.

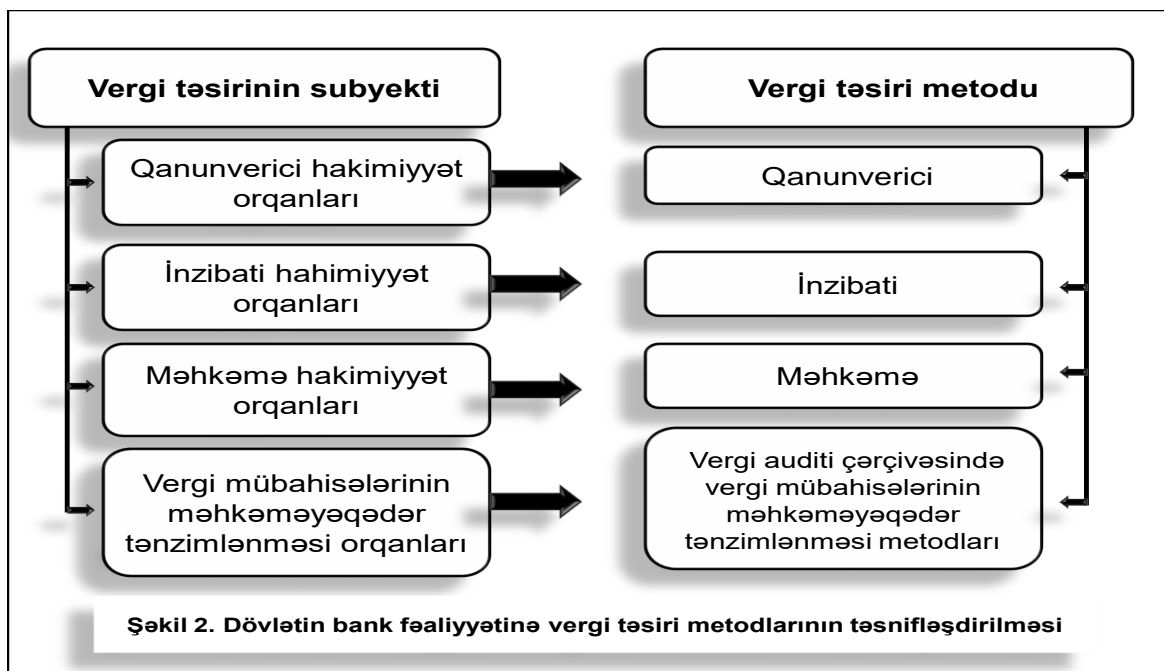
Məhkəmə metodu vergi hüquq münasibətləri prosesində vergi orqanları ilə vergi ödəyiciləri arasında yaranan ziddiyyətlərin həllini nəzərdə tutur. Belə ki, məhkəmə hakimiyyəti dövlət və vergi ödəyicilərinin hüquq və maraqlarını təmin etmək üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu sistem nə qədər təkmil və güclü olarsa, bazar şəraitində iqtisadi subyektlərin normal fəaliyyət göstərməsi üçün imkanlar, deməli həm də həmin dövlətin iqtisadiyyatı daha sağlam və güclü olar.

Beləliklə, effektiv məhkəmə sisteminin qurulması ümumdövlət səviyyəli məsələdir və bütövlükdə bütün ölkənin inkişaf perspektivlərini müəyyən edir.

Vergi auditinin çərçivəsində vergi mübahisələrinin məhkəməqədər tənzimlənməsi metodu – ilkin mühakimə mərhələsində hüquqi və fiziki şəxslərlə vergi

orqanları arasında yaranmış mümkün mübahisələrin məhkəməyə qədər tənzimlənməsi prosedurudur. Məhkəməyə qədər tənzimləmə məhkəmə araşdırmasına münasibətdə olduqca az vaxt tələb edir, bəzi hallarsa isə mübahisələrdə öz mövqeyini və hüquqlarını qorumaq üçün təsirli müdafiə tədbiridir.

Bank fəaliyyətinə dövlət vergi tənzimlənməsi metodları 2 saylı cədvəldə verilmişdir.

Bankların vergiyə cəlb edilməsi metodologiyası hazırlanarkən aşağıdakı baza qaydalarını nəzərə almaq lazımdır:

❖ müvəkkil orqanlar tərəfindən bankların fəaliyyətinin dövlət və mülki-hüquqi tənzimlənməsinin birbaşa formalarının üstünlük təşkil etdiyi zaman maliyyə alətləri dolayı xarakter daşmalıdır ki, bu da ölkə iqtisadiyyatında və bank fəaliyyətinin əsas istiqamətlərində bank sisteminin səciyyəvi rolu ilə ifadə olunan, obyektiv ictimai-iqtisadi səbələrdən irəli gəlir;

❖ ayrı-ayrı vergilər üzrə vergi bazasının hesablanması mexanizmi hazırlanarkən, bank əməliyyatları və gəlirlərinin iqtisadi xassələrini, eləcə də bank sisteminin fəaliyyətinə münasibətdə qanunverici və normativ tələbləri tətbiq edən orqanlar tərəfindən onların fəaliyyətinin tənzimlənməsi üçün nəzərdə tutulmuş tədbirləri nəzərə almalıdır;

❖ bankların büdcəyə vergi ödənişləri üzərində nəzarətin səmərəliliyinin artırılması üzrə tədbirlərin hazırlanması lazımdır, çünki onları operativ peşəkar fəaliyyətindəki müstəqilliyi heç də dövlət, o cümlədən kredit təşkilatları tərəfindən vergi qanunvericiliyinə riayət olunması üzərində vergi orqanları tərəfindən nəzarətin olmaması demək deyil.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi sistemi onların inkişafına, eləcə də sərfəli dövlət proqramlarına maliyyə resurslarını qoyuluşuna şərait yaratmalıdır.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi sistemi təkmilləşdirilərkən aşağıdakıların nəzərə alınması lazımdır:

1) milli iqtisadiyyata investisiyanın stimullaşdırılması üçün bir neçə il ərzində vergituma sahəsində qanunvericilik bazasının dəyişilməz qalması;

2) vergilərin məbləğinin bankın sərəncamında qalan mənfəət məbləğinin 50 faizindən çox olmaması məqsədilə, mənfəətin vergitumadan yayındırılması hallarının minimallaşdırılması;

3) müasir böhran şəraitində bankların dövlət üçün lazım olan proqramlara investisiya qoyuluşunu stimullaşdırılması üçün investisiya kreditlərinə görə alınan faizlərin mənfəət vergisinə cəlb edilməməsi.

Beləliklə, göründüyü kimi bütövlükdə iqtisadiyyatın tənzimlənməsinin ayrılmaz tərkib hissəsi olan kommersiya bankları fəaliyyətinin tənzimlənməsi mexanizmi olduqca müxtəlif və mürəkkəbdir. Bu prosesdə əsas həlqə kimi vergi siyasəti çıxış edir. Bank fəaliyyətinə təsirin əksər metodları vergi xarakterli olmaqla makroiqtisadi vəzifələrin həllinə köməklik edir. On görə kommersiya bankları fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi həm ayrı-ayrı kredit strukturlarının, həm də bütövlükdə bank sistemi üçün əhəmiyyətli nəticələr verə bilər.

1.2. Bank fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsi mexanizmləri

Qeyd etmək lazımdır ki, bank sistemi istənilən inkişaf etmiş dövlətin iqtisadiyyatın mühüm sferasıdır. Banklar vasitəsi ilə təsərrüfat subyektləri və vətəndaşların ödənişlərini aparmaqla hesablaşma funksiyasını, vəsaitləri cəlb edilmiş vəsaitləri kreditlər şəklində verməklə ssuda və qiymətli kağızlar almaqla investisiya funksiyalarını yerinə yetirirlər. Bank sistemini sadaladığımız funksiyaları hansı dərəcədə yerinə yetirməsinə, onların dövlət tərəfindən tənzimlənməsi böyük təsir göstərir. İndi isə konkret olaraq vergilərin banka sisteminin fəaliyyətinə təsirini nəzərdən keçirək.

Müasir şəraitdə banklar tərəfindən yerinə yetirilən ən effektiv funksiya hesablaşma funksiyasıdır. Bu isə bankın digər funksiyalarının (ssuda və investisiya) olduqca zəif inkişaf etdiyi ölkə iqtisadiyyatındakı faktiki mövcud şəraitdən irəli gəlir və bu səbəbdən onların effektiv yerinə yetirilməsi mümkün deyil.

Banklar tərəfindən hesablaşma funksiyasının uğurla yerinə yetirilməsinin təminatı aşağıdakılardır:

- bank sisteminin sabitliyi – hansı ki, onsuz bankların normal fəaliyyət göstərməsi mümkün deyil;
- bankın proqram-texniki kompleks əldə etmək və saxlamaq bacarığı – bu qəbildən olan ödənişlərin aparılmasını təmin edən.

Bank sisteminin effektiv fəaliyyətinin təminatı bankların texniki və kapital bazasının inkişafının təmin edilməsi üçün lazım olan mənfəət normasıdır. Bankların sərəncamında tələb olunan mənfəət məbləğinin qalmasını və onun alınması ilə əlaqədar bütün xərclərin maya dəyərində daxil edilməsinə imkan verən, vergitutma sistemi olmadan bu prinsipə riayət edilməsi mümkün deyil.

Bundan başqa, bank üçün stabil fəaliyyətinə təsir göstərən mühüm amillərdən biri də bank əməliyyatları riskinin (kredit, faiz, valyuta və digər risklərinin) aşağı salınması ilə bağlı xərclərin maya dəyəri hesabına həyata keçirilməsi imkanındır.

Kredit təşkilatlarına münasibətdə dövlət və Mərkəzi Bankın fəaliyyətinin əsas istiqamətləri aşağıdakılardır:

- bank fəaliyyətinin hüquqi təminatının təkmilləşdirilməsi;

- maliyyə vasitəçiliyində bankların iştirakı üçün əlverişli şəraitin yaradılması;
- bank tənzimləməsi və nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması;
- kredit təşkilatlarında rəqabət mühitinin inkişaf etdirilməsi;
- bank sferasında bazar intizamının möhkəmlənməsi və dövlət nəzarətində olan banklar da daxil olmaqla, bütün kredit təşkilatları üçün bərabər rəqabət şəraitinin təmin olunması;
- kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmənin keyfiyyəti üzrə tələblərin artırılması;
- bank biznesi infrastrukturunun inkişafı.

Bank fəaliyyətinin hüquqi təminatı sferasında ilk növbədə bank nəzarətinin beynəlxalq normalara uyğun olan aşağıdakı prinsipləri nəzərə alınmaqla, kredit təşkilatlarının fəaliyyət göstərməsi üçün hüquqi şərait yaratmaq lazımdır:

- ❖ kreditorların hüquqlarının gücləndirilməsi (xüsusilə qızıl ilə təmin edilmiş tələb etmək hüququnun);
- ❖ bank fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə görə verilmiş lisenziyası geri alınmış kredit təşkilatlarının ləğv edilməsinin hüquqi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsinin təmin olunması;
- ❖ bank sferasında sərbəst kommersiya fəaliyyətinin məhdudlaşdırılması üzrə hərəkətlərin dayandırılması və rəqabətin hüquqi mexanizmlərini gücləndirmək;
- ❖ kredit təşkilatlarının birləşməsi və ayrılması prosedurunu sadələşdirmək;
- ❖ bank işində müasir elektron texnologiyaların daha geniş tətbiq olunması üçün hüquqi şərait yaratmaq;
- ❖ kredit təşkilatlarına işə can yandırmayan səhlənkar şəxslərin nəzarət etməsinin qarşısının alınması üçün hüquqi mexanizmin yaradılması;
- ❖ bank fəaliyyətinin vergiyə cəlb edilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi üzrə işlərin davam etdirilməsi.

Bank sferasında qanunvericiliyi birbaşa hərəkətlərin norması ilə tamamlamaq, həmçinin bank sferasında xarici kapitalın iştirakına dair normalar dəqiqləşdirilməlidir.

Bankların maliyyə vasitəçiliyi sistemindəki rolunu möhkəmlətmək üçün aşağıdakıların təmin edilməsi lazımdır:

- maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarına müvafiq olaraq təsərrüfat fəaliyyətinin göstəriciləri və maliyyə vəziyyəti haqqında informasiyanın açıqlanmasına əsasən təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyətlərinin şəffaflığı;
- bankların maliyyələşməsi və likvidliyinin idarə edilməsi mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi;
- müasir bank texnologiyaları və informasiya bazasına əsasən maliyyə bazarında əməliyyatların (sövdələşmələrin) həyata keçirilməsi üçün kredit təşkilatları üçün bərabər şəraitin yaradılması.

Bank tənzimləməsi və nəzarətinin səmərəliliyinin artırılması istiqamətləri aşağıdakılardır:

- ❖ bank nəzarəti rejiminin müəyyən edilməsi və lazım gəldikdə risklərin idarə edilməsi kimi, kredit təşkilatları tərəfindən qəbul olunmuş risklərin xarakterindən irəli gələn nəzarət tədbirləri görmək;
- ❖ kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin kompleks qiymətləndirilməsinin tətbiq olunması (idarəetmə və daxili nəzarətin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla) və ilkin reaksiya sistemi fəaliyyətinin təmin edilməsi;
- ❖ bank nəzarəti çərçivəsində qəbul edilən qərarların operativ və effekliyinin artırılması.

Kredit təşkilatları və maliyyə bazarının digər iştirakçıları üçün bərabər rəqabət şəraitinin təmin olunması və bazar intizamının möhkəmlənməsi üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi lazımdır:

- bank xidmətləri infrastrukturunun inkişafı üçün daha əlverişli şəraitin yaradılması (əsasən regionlarda);

- kredit təşkilatları fəaliyyətinin, həmçinin mülkiyyətçilərin (səhmdarların, iştirakçıların) strukturunun şəffaflığının təmin edilməsi;
- beynəlxalq audit standartlarına əsasən hazırlanmış audit fəaliyyəti standartlarının tətbiq edilməsi yolu ilə audit fəaliyyətinin keyfiyyət və səmərəliliyinin artırılması.

Kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmə sferasında aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirmək lazımdır:

➤ bankların fəaliyyəti prosesində yaranan risklərin idarə edilməsinin effekliyinin artırılması (o cümlədən şəxslərlə əlaqədar əməliyyatlara aid, həmçinin texnoloji risklər qrupu və təhlükəsizlik riskləri);

➤ daxili nəzarət sisteminin effekliyinin artırılması;

➤ korporativ idarəetmə sisteminin bütün kateqoriyadan olan maraqlı şəxsləri (səhmdarlar da daxil olmaqla) təmin edə biləcək müəyyən şəffaflıq dərəcəsinə nail olunması, kredit təşkilatlarının fəaliyyəti məsələləri üzrə qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş informasiyanın dəqiq açıqlanması (onun maliyyə vəziyyəti, mülkiyyətçilər və idarəetmənin strukturu da daxil olmaqla);

➤ mülkiyyətçilərin hüquqlarının təmin edilməsi.

Vergilər – ictimai istehsala, struktur və dinamikasına, deməli həm də bu və ya digər sahibkarlıq fəaliyyəti sahələrinin inkişafını iqtisadi təsir mexanizmi kimi işgüzar aktivliyin simullaşdırılması, yaxud məhdudlaşdırılması, istehsal məhsuluna tələbat üçün şərait yaradılması, dünya bazarında yerli müəssisə və təşkilatların rəqabət qabiliyyətlərinin artırılması üzrə dövlətin imkanlarını müəyyən edir. Bununla əlaqədar bazar iqtisadiyyatının idarə edilməsinin daha effektiv vasitəsi dövlət vergi tənzimlənməsidir.

Vergi tənzimlənməsi dövlətin makroiqtisadiyyata təsir vasitəsi kimi dövlət vəzifələrini həll edir. Vergi tənzimlənməsinin konkret mexanizmi dövlətin vergi siyasətində əks olunur. Vergi siyasəti həm müxtəlif səviyyəli büdcələrdə vergilərin tərkibinə, həm də vergi tutulmalarının həcminə görə optimal vergi sistemini müəyyən edir.

Vergi siyasəti – vergilər vasitəsi ilə maddi resursların cəlb olunması, iqtisadiyyatda müvafiq mühitin saxlanması və düzəlişlər edilməsi üzrə dövlət tərəfindən aparılan tədbirlər sistemidir. Vergi siyasəti həm iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklərə reaksiya verir, həm onlara lazımınca aktiv təsir edir. Vəsaitlərin cəlb edilməsi və onlardan istifadə olunması kimi əki əsas element qarşılıqlı surətdə razılaşdırılmalı və balanslaşdırılmalıdır, çünki, onların hər ikisi bərabər ölçüdə iqtisadi siyasətin bələdçiləridir.

Vergi tənzimlənməsi vasitəsilə fərdi və ictimai istehsalın inkişafına vergilərin obyektiv təsir imkanlarından istifadəsi üzrə dövlət və icra hakimiyyəti orqanlarının simasında dövlətin subyektiv fəaliyyəti həyata keçirilir.

Kommersiya bankları bazar iqtisadiyyatının maliyyə sektorunun sistemləşdirilmiş seqmentlərindən biridir. Banklar vasitəsilə həm makro səviyyədə (maliyyə resurslarını dövlət də daxil olmaqla, təsərrüfat subyektləri arasında effektiv yenidən bölüşdürülməsi), həm də mikro səviyyədə (müəssisəyə optimal dərəcədə xidmət edən və onun fəaliyyətini inkişaf etdirən maliyyə axınlarının qurulması) əsas iqtisadi vəzifələr yerinə yetirilir.

Bank fəaliyyətinin inkişafı bazar təsərrüfatı mexanizminin fəaliyyət göstərməsinin mühüm şərtlərindəndir. Belə ki, bank sistemi bazar infrastrukturunun makroproseslərin effektiv dinamikasını təmin edən əsas hissəyələrdən biridir.

İndi isə ölkəmizdə kommersiya bankları fəaliyyətinin əsas tənzimlənməsi problemlərini işıqlandırmağa, xarici təcrübə nəzərə alınmaqla və yerli iqtisadçıların tədqiqatlarına əsaslanaraq, kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi yollarını müəyyən etməyə çalışaq.

Bank sisteminin inkişaf tarixi eniş, inkişaf və böhranlar olduğunu göstərir. 2015-ci ilin qlobal böhranı dövlət iqtisadiyyatının nəinki ölkəmizin, eləcə də dünya bank sistemindən nə qədər aslı olduğunu göstərdi. Vergi tənzimlənməsi digər dövlətin digər tədbirləri ilə yanaşı bank böhranının dəf edilməsinin təsirli alətlərindən biridir.

Vergi təsiri müəyyən tədbirlər vasitəsilə həyata keçirilir ki, bunlardan da ən yenisi və perspektivlisi vergi mübahisələrinin məhkəməyəqədər tənzimlənməsidir.

Məhkəməyəqədər tənziqlənmə – banklar və vergi orqanları arasında yaranmış mübahisələrin ilkin mühakimə mərhələsində qaydaya salınmasını nəzərdə tutan prosesdir.

Kommersiya bankları vergi hüququnun subyektı kimi vergi ödəyiciləridir və bütün fəaliyyət sferaları üçün eyni olan vergi qanunvericiliyinə müvafiq olaraq vergi öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bütövlükdə dövlətin sabitliyi bank sisteminin sabitliyindən aslı olduğu üçüncü düşünölmüş dövlət siyasəti, xüsusilə stabil vergi qanunvericiliyinin olması olduqca vacibdir.

Hazırda banklar dövlət büdcəsinə mənfəət vergisi, ƏDV, əmlak vergisi, torpaq vergisi, yol vergisi, dövlət rüsumları və büdcədən kənar fondlara sosial sığorta ayırmaları ödəyir. Tam əminliklə deyə ilərik ki, bankların vergi yükünün mənfəət vergisi və sosial sığorta ayırmalar təşkil edir, çünki onlar ödənilən ümumi vergi məbləğinin 80 faizini təşkil edir.

Bank tərəfindən təqdim olunmuş xidmətlərin sayının daimi dəyişməsi və müxtəlifliyi ilə əlaqədar təklif edirik ki, konkret bank əməliyyatları üzrə, vergi yükünün müəyyən olunmasını (gəlir vergisi istisna olmaqla, ödənilən vergilərin məbləğinin əməliyyat növündən olan gəlirlərə olan nisbəti kimi) təklif edirik. Həmin vergi yükünə görə isə gəlirlilik göstəricisinə əsasən vergi əməliyyatlarının səmərəliliyini müəyyən etmək olar.

Təklif etdiyimiz metodika onunla fərqlənir ki, gəlirlilik hesablanarkən müvafiq dövr ərzində həyata keçirilmiş əməliyyatların sayı nəzərə alınır, eləcə də vergi yükü göstəricisinə əsasən bu göstəricinin hesablanmasında diferensial üsul təklif olunur.

İndiki böhran dövründə bank sisteminin inkişafına şərait yaradacaq kredit təşkilatlarının dövlət vergi tənziqlənməsinin təkmilləşdirilməsi iki qarşılıqlı əlaqədə olan istiqamət üzrə aparılmalıdır:

- bankların vergi stimullaşdırılması;
- borclunun (iqtisadiyyatın real sektorundakı təşkilatların) vergi stimullaşdırılması.

Yalnız vergi ödəyicisi və vergi agenti kimi deyil, həmçinin əhali ilə dövlət arasında vasitəçi kimi (universal elektron kartların tətbiqi sayəsində) dövlətlə münasibətlərə girərkən elə zənn etmək olar ki, vergi ödəyicisi haqqında daha çox informasiyaya malik olduğu üçün banklar vergi inzibatçılığının həyata keçirilməsi iştirakçılarına (vasitəsinə) çevriləcək. Lakin belə olan halda pozitivdən daha çox neqativ nəticələrin olması ehtimalı daha labüddür.

Yeni progressiv təsərrüfatçılıq formaları, gəlir növləri, yeni maliyyə-təsərrüfat alət və əməliyyatları əmələ gəlmiş və onların qısa müddətdə praktiyada tətbiqinə şərait yaratmaq üçün vergi qanunvericiliyi mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməlidir.

Vergitə mexanizminin köməkliyi ilə banklardan iqtisadiyyatın real sektoruna maliyyə axınlarının stimullaşdırılması ayrılmaz aspektlər kompleksidir. Bu kompleksə maliyyə və təşkilati-hüquqi münasibətlərin hamısı, vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi, bu prosesin iştirakçılarının hüquq və qanunu maraqlarının müdafiəsi daxildir. Bu isə qanunla müəyyən olunmuş vergi ödənişləri ilə yanaşı, bank fəaliyyətinə təsi edən amillərin tərkibini, vergi orqanlarının nəzarət işinin effektivliyini, icra hakimiyyəti orqanlarının analitik-uçot və məsləhət fəaliyyətlərinin tışkilini şərtləndirir. Vergi qanunvericiliyinin stabil və aydın olması, eləcə də dövlət və vergi ödəyicilərinin hüquq və maraqlarının məhkəmə qaydasında müdafiəsi sarsılmazlığı bank fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Vergi orqanlarının vergi ödəyiciləri ilə razılaşdırılmış fəaliyyəti ödəyicilərin vergi mədəniyyəti səviyyəsinin artmasına köməklik, ölkədə investisiya şəraitini yaxşılaşdırmağ və kommersiya banklarının fəaliyyətinə müsbət təsir edə bilər.

Bank sektorunun vergi tənzimlənməsi sisteminin təkmilləşdirilməsi ilk öncə bankların maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsinə yönəldilib. Tənzimləyici fəaliyyət öz məqsədinə yalnız konkret bank və bütövlükdə pul-kredit sistemi üzərində dövlət tərəfindən qarşılıqlı əlaqəli nəzarət edilməsi zamanı mümkündür. Bu nəzarət maliyyə resurslarının səmərəli bölüşdürülməsini və effektiv idarəetmə mexanizminin yaradıldığı halda mümkündür. Bu isə bank fəaliyyətinə müxtəlif amillərin (daxil, xarici) təsiri nəzərə alınmadan mümkün deyil. Belə ki, bəzi amillər

(idarəetmənin keyfiyyəti, heyətin səriştəsi) bank işininə müsbət, digər amillər (inflyasiya səviyyəsi, işsizlik) isə isəmənfı təsir göstərir.

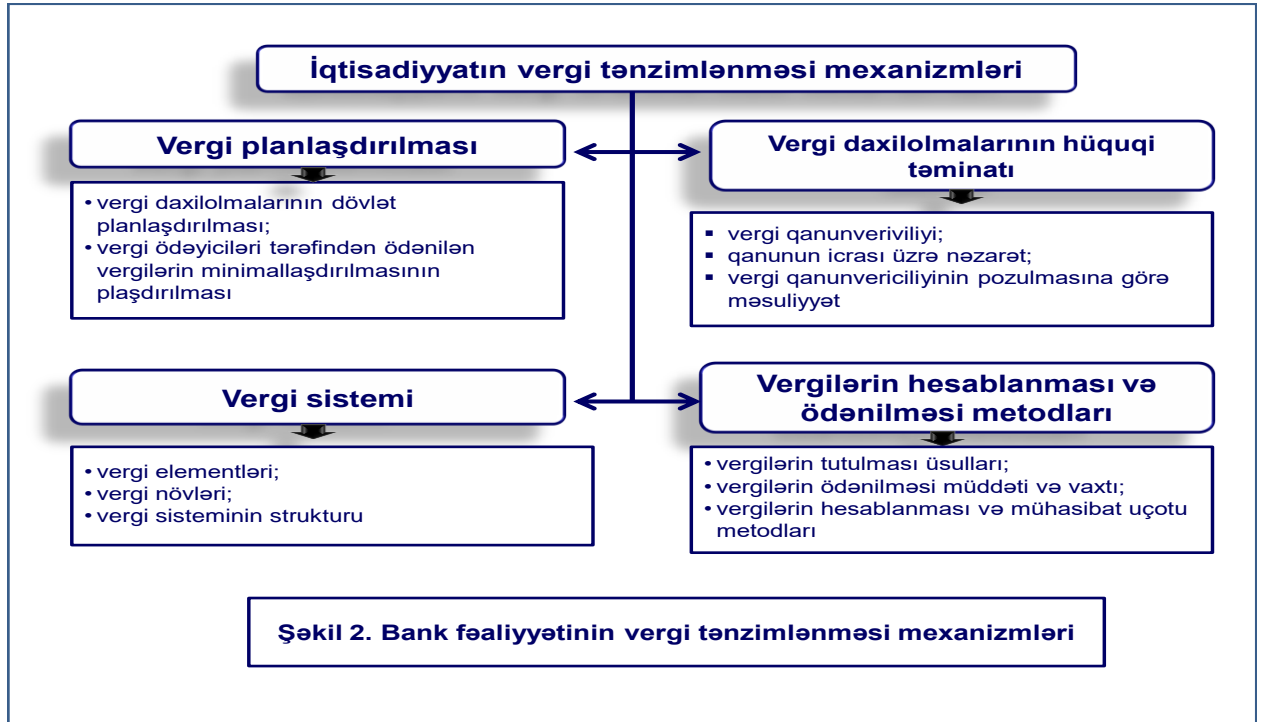
Kommersiya banklarının fəaliyyətinə mənfı təsir göstərən daxili amilləri idarəetmənin keyfiyyəti və heyətin bacarıqlılığı olmaqla iki əsas qrupa ayırmaq olar.

Deməli, bütövlükdə bank sisteminin yaxşılaşdırılması dövlətin iştirakı olmadan, onun maliyyə-vergi və pul-kredit siyasətinin vasitələrindən istifadə etmədən mümkün deyil. Dövlət vergi tənzimlənməsi kommersiya banklarının investisiya proseslərində, prioritet milli layihələrinin yerinə yetirilməsində iştiraklarını təmin edə bilər.

Kommersiya banklarının dövlət tənzimlənməsi bank fəaliyyətini makroiqtisadi vəzifələrin həllinə yönəldə, bank sferasında bazarın yaratdığı zidiyyətləri aradan qaldıra, maliyyə metodlarının köməklili ilə kommersiya bankları sisteminin idarə edilməsinin çevik siyasətini aparmağa köməklilik edə bilər. Kommersiya banklarının dövlət tənzimlənməsinin müxtəlif formalarından daha əhəmiyyətli vergi tənzimlənməsidir.

Vergi tənzimlənməsi mexanizminin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, o həm dövlətlə vergi ödəyiciləri, bölgü ilə istehlak arasında yaranan iqtisadi münasibətləri təcəssüm edir, həm də dövlətin iqtisadiyyata, vergi planlaşdırması, vergi qanunvericiliyi və vergi sistemi vasitəsilə sosial sferaya dolaylı təsir metodudur. Vergi tənzimlənməsi mexanizmi vasitəsilə hüquqi və fiziki şəxslərdən tutulan gəlirlərin ümumi həcmi dəyişməklə ümummilli maraqlar baxımından onların gəlirlərinin bir hissəsini yenidən bölüşdürür.

Bu isə o deməkdir ki, mövcud vergi siyasəti və vergi tənzimlənməsi sistemi dövlət büdcə gəlirlərinin artmasına, iqtisadiyyatın ayrı-ayrı sahələrinin stimullandırılmasına tam ölçüdə şərait yaratmır.

Mövcud vergi sistemi istehsal sektorunun inkişafını stimullaşdırmaq əvəzinə resursları istehlak və xidmət sferasına yönəldir, vergilərə yalnız fiskal vasitə kimi yanaşır. Nəticədə iqtisadiyyatın bu və ya digər real sektorunda daxil olan vergi daxilolmaları xüsusi çəkisi azalır.

Bank biznesi infrastrukturunun inkişafında iştirak sahəsində dövlət və Mərkəzi Bank əmanətlərin sığortası sisteminin fəaliyyətinə, real zaman rejimində banklararası hesablaşmalar sisteminin yaradılmasına xüsusi diqqət yetirirlər.

Hökumət dövlət maliyyə sferasında əlavə olaraq kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsinə diqqət yetirəcək və kapitalında iştirak etdiyi bankların idarə edilməsinin təkmilləşdirilməsi üzrə tədbirlər görəcək (bank xidmətləri bazarında rəqabətin inkişafı üzrə tələblərə riayət etmək şərtilə).

Bank sektorunun inkişafı və keyfiyyət parametrlərinin dinamikası ölkə iqtisadiyyatının inkişaf tempindən (ÜDM həcmi, ticarət və ödəniş balansının dinamikası, böhranın səviyyəsi, valyuta məzənnəsi, bazar faiz dərəcələri, nağd və nağdsız hesablaşmaların payı kimi həlledici göstəricilər) çox asılıdır. .

Bank sektorunun fəaliyyət göstəricilərinin artımı, onun fəaliyyət şəraitinin təkmilləşdirilməsi, kredit təşkilatlarında korporativ idarəetmə və daxili nəzarət sferasında həyata keçirilən praktiki hərəkətlər, qəbul edilən risklərin idarə edilməsi nəticəsində baş verir.

Bank sektorunun inkişafı əsasən iqtisadi metodlarla stimullaşdırılmalıdır. Bank xidmətləri həcmnin artırılması bank sektorunun maliyyə dayanıqlığının zəifləməsi hesabına baş verməməlidir.

Cinayət yolu ilə alınmış gəlirlərin leqallaşdırılmasına (yuyulmasına) qarşı tədbirlər sahəsində nəzarətin beynəlxalq standartlar və ölkə qanunvericiliyi praktikasında tətbiq olunan təcrübə nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi məsələsi aktual olaraq qalır.

Kredit təşkilatlarının real sahiblərinin fəaliyyətinin şəffaflığının təmin edilməsi üzrə tədbirlər görmək, həmin fəaliyyət zamanı daxili nəzarət sistemində tələblərin müəyyən edilməsi üzrə nəzarət orqanlarının səlahiyyətlərinin genişləndirilməsi, cinayət yolu ilə alınmış gəlirlərin leqallaşdırılmasına qarşı tədbirlər sahəsində mövcud qanunvericiliyə riayət olunması məsələləri üzrə kredit təşkilatlarının təftiş yoxlamasının keçirilməsinə qoyulmuş məhdudiyyətin götürülməsi, qanunvericilikdə müəyyən olunmuş hallarda kredit təşkilatlarına bank (əmanət) hesabları müqavilələrinin ləğv edilməsi hüququnun verilməsi lazımdır.

1.3. Müasir şəraitdə kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin inkişaf yolları

Kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsini nəzərdən keçirərkən mövcud vergitutma sistemində çoxsaylı problemlər aşkar etmək olar. Bu günkü günə ən aktual məsələ kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılmasıdır. Bununla əlaqədar olaraq ölkəmizdə fəaliyyət göstərən və dünyanın inkişaf etmiş ölkələrində olan kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi modellərinin müqayisəli təhlilini aparmaq lazımdır. Bu təhlili sözügedən məsələdəki çatışmamazlıqları aşkara edə bilər. Bu ölkəmizdə banklar tərəfindən ödənilən mənfəət vergisi üzrə vergituma bazasının formalaşmasında olduqca səciyyəvi xüsusiyyətlərin olması və maliyyə institutları, o cümlədən kommertiya bankları üçün vergi güzəştlərinin təqdim olunmaması praktikasının mövcud olması ilə əlaqədardır.

Kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin optimal sisteminin qəbul olunması olduqca mürəkkəb və bir gündə həll olunan məsələ deyil, çünki onlar vergi sistemində bir neçə funksiya yerinə yetirirlər. Birincisi, onlar vergi ödəyicisidir və büdcəyə vergilər ödəyir, ikincisi dövlərin xeyrinə vergi ödənişlərini həyata keçirməklə vergi ödəyiciləri ilə dövlət arasında vasitəçilik edir və nəhayət vergi ödəyicilərinin ödədikləri pul vəsaitlərindən vergiləri hesablamaq, tutmaq və büdcəyə vergi ödənişlərini köçürməklə, vergi agenti rolunu oynayır.

Mövcud vergitutma sistemində kommertiya bankları sahibkarlıq fəaliyyətinin subyekti kimi mənfəət vergisi, ƏDV, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara görə vergi, əmlak vergisi, torpaq vergisi, gəlir vergisi və yol vergisi ödəyirlər. Eyni zamanda, banklar vergi agenti olduqları üçün işçilərinin əmək haqqından gəlir vergisi hesablayır və tutur, eləcə də ümumi əmək haqqı fondundan sosial sığorta fonduna ayırmalar edir. Banklar tərəfindən ödənilən vergilər arasında isə ən çox xüsusi çəkiyə malik olanları isə mənfəət vergisi və sosial sığortaya ayırmalardır [1].

Kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi problemi mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazasının optimallaşdırılmasından ibarətdir. Mənfəət vergisi üzrə elə vergitutma bazası formalaşdırmaq lazımdır ki, banklara inkişaf etmək imkanı

versin. Bankların vergiyə cəlb edilməsi sistemi iqtisadiyyatın artımına köməklik etdiyi üçün onların iqtisadiyyatın real sektoruna verilən kreditlərdəki payının, qiymətli kağızlar və valyuta bazarına maliyyə qoyuluşlarını artırmaq lazımdır. Belə olduğu halda isə kredit təşkilatlarının, iqtisadiyyatın real sektoru müəssisələrinin gəlirlərinin artmasına və öz növbəsində büdcə gəlirlərinə müsbət təsir göstərmişolacaq.

Xarici ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsində vergi tənzimlənməsinə və bank fəaliyyətinin stimullaşdırılmasına xüsusi diqqət verilir. Hazırda stimullaşdırmanın aşağıdakı bir neçə üsulu mövcuddur:

Zərərin keçirilməsi – bankların cari ilin zərərlərini gələcək vergi dövrlərinə keçirə bilməsi.

Vergi dərəcələri – kommersiya banklarının fəaliyyəti üçün mənfəət vergisi dərəcəsinin dəyişdirilməsi, kiçik və yeni yaradılmış kommersiya bankları üçün güzəştlər verilməsi, vergiyə cəlb edilməyən və ya O (sıfır) dərəcəsi ilə cəlb olunan fəaliyyətdən olan gəlirlərin tərkibinin dəyişdirilməsi, bəzi əməliyyat növləri üçün vergi cərəcəsinin dəyişdirilməsi.

Vergi bazası ilə əməliyyatlar – vergituma məqsədləri üçün səciyyəvi sayılan əməliyyatlar üzrə bank xərclərinin siyahısının dəyişdirilməsi; şübhəli borclar üzrə ehtiyatları formalaşdıran xərclərin vergitutma bazasından çıxılması; amortizasiya siyasətinin aparılması; ssudalar üzrə ehtimal olunan itkilərə görə ehtiyatların yaradılması üzrə xərclərin vergitutulan gəlirlərdən çıxılması.

Uçot metodu – bankların vergiyə cəlb edilməsi məqsədilə gəlir və xərclərin uçotu metodunun (kassa və ya hesablama) seçilməsi [2].

Fikrimizcə, yuxarıda sadalanan stimullaşdırma üsullarından ən mühümü vergi bazası və vergi dərəcəsidir. Vergi sistemində tez-tez dəyişikliklərin edilməsi aşağıdakı problemlər yaradır:

- ❖ vergi münasibətlərinin tənzimlənməsində qeyri-sabitlik;
- ❖ vergilərin dəyişdirilməsi və ödənişi ilə əlaqədar mütəmadi dəyişikliklərin edilməsi;

- ❖ kredit təşkilatlarının vergiyə cəlb edilməsi üzrə qanunvericilikdə dəyişikliklərin edilməsi;
- ❖ ödənilən vergilər üzrə vergitutma bazasının müəyyən olunmasındakı problemlər.

Kommersiya bankları vergitutulan mənfəəti ssudalar üzrə ehtimal olunan itkilərə görə yaradılan ehtiyatlara ayırmaların məbləği qədər azaltmaq hüququna malikdirlər. Təəsüflər olsun ki, hazırda heç də bütün insanlar şüurlu olmadığı üçün ssuda vəsaitlərinin geri qaytarılma faizi olduqca aşağıdır. Bu vəziyyətin düzəldilməsi üçün banklar daha düşünülmüş kredit siyasətinin həyata keçirilməsi və öz müştəriləri olan borc alanlarla daha keyfiyyətli üzrə işlər, eləcə də kredit qoyuluşlarının effektiv iqtisadi təhlilini apara bilərdilər. Əgər deyilənlər yerinə yetirilərdisə kommersiya banklarının mənfəəti əhəmiyyətli dərəcədə artmış olardı.

Yaxşı olardı ki, dövlət kommersiya iqtisadiyyatın real sektorunun uzunmüddətli kreditləşdirilməsi ilə məşğul olan banklarının stimullaşdırılması məqsədilə mənfəət vergisinin dərəcəsini aşağı salsın.

Bundan başqa, istehsalın və bank sferasında investisiyanın həcmnin artırılmasını stimullaşdırmaq məqsədilə amortizasiya siyasətini təkmilləşdirmək, kredit təşkilatlarına cari dövrdə yaranmış zərərin gələcək hesabat dövrlərinə keçirilməsi hüququnu vermək lazımdır.

Əgər mənfəət vergisi üzrə vergi dərəcəsinin aşağı salınması kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinə stimullaşdırıcı təsir göstərməzsə, onda iqtisadiyyatın real sektorunun uzunmüddətli kreditləşdirilməsini həyata keçirən bankların bu vergidən müvəqqəti azad olunması modelini tətbiq etmək lazımdır.

Müəssisələrin banklardan uzunmüddətli kredit götürməsi üçün ən azı kreditlər üzrə faiz dərəcəsini azaltmaq lazımdır. Eyni zamanda bankların iqtisadiyyatın real sektorunda fəaliyyət göstərən müəssisələrin inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsindən aldıkları mənfəətinin müvəqqəti olaraq azad olunması, yaxud vergi dərəcəsinin aşağı salınması lazımdır. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu halda vergi dərəcəsinin aşağı salınması birdəfəlik xarakter daşımamalıdır, yəni bu güzəşt 3-5 il ərzində qüvvədə olmalıdır.

Fikrimizcə, əgər sözügedən güzəşt tətbiq olunarsa, onda büdcəyə daha çox pul vəsaitləri daxil olacaq. Belə ki, bu zaman müəssisələr inkişaf edir, deməli digər vergilərin, məsələn ƏDV ödənilməsi üzrə öhdəlikləri yaranır, çünki bu verginin vergitutma bazası mənfəət deyil, satışın həcmidir. Banklara gəldikdə isə heç də bütün bank əməliyyatları ƏDV cəlb edilmədiyi üçün büdcə iri məbləğdə vergi ödənişləri məbləğini itirmiş olur. Məhz bu səbəbdən bankların ƏDV cəlb edilən əməliyyat növlərinin sayını artırmaq lazımdır ki, büdcə vergi daxilolmalarının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə artmış olsun [3].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir dəyişikliyə nəzarət edilməli olduğu halda, bu gün belə nəzarət sistemi mövcud deyil. Ona görə vergi qanunvericiliyinə dəyişikliklər etməzdən əvvəl təyinatı üzrə uzunmüddətli kreditlərdən istifadə olunması üzərində nəzarət etmək lazımdır. Banklar öz istehsallarının genişləndirilməsi və iş yerlərinin sayının artırılması üçün aldıkları kreditlərdən səmərə əldə etmələri üçün müəssisələrə əlverişli şərait yaratmalıdırlar.

Həmçinin kənd təsərrüfat məhsullarının emalı ilə məşğul olan müəssisələrə güzəştli kreditlər vermək olar. Bunun üçün isə bankların sənaye və tikinti müəssisələrinə uzunmüddətli kreditlər verilməsi üzrə əməliyyatlarından olan mənfəətini vergidən azad etmək lazımdır. Fikrimizcə, təklif olunan şəraitin yaradılması heç də büdcə vergi daxilolmalarının azalmasına səbə olmayacaq. Belə ki, bu halda iş yerlərinin sayı artacaq ki, bu da banklar tərəfindən büdcəyə ödənilməli olan mənfəət vergisinin əvəzinə, fiziki şəxslərin fəlir vergisi və sosial sığortaya ayırmaları hesabına böyük məbləğdə vəsaitlərin dövlət büdcəsinə daxil olmasını təmin etmiş olacaq.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılması prosesində onları yalnız iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşdirilməsinə stimullaşdırmaq deyil, həmçinin vergidən yayınması imkanlarını məhdudlaşdırmaq lazımdır.

Yuxarıda deyilənlər birlə deməyə əsas verir ki, vergi stimullaşdırılması üzrə tədbirlərin keçirilməsi və müəyyən bank əməliyyatlarını daha effektiv və realizə olunan edilməsi ilə əlaqədar vergi tənzimlənməsi artır.

Vergilərin vaxtında hesablanması və tam həcmdə büdcəyə ödənilməsi vergi qanunvericiliyində yuxarıda tövsiyyə etdiyimiz dəyişikliklərin edilməsini tələb edir. Zənnimizcə, kommertiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin qeyd etdiyimiz istiqamətlərdə təkmilləşdirilməsi vergi daxilolmalarının artmasına səbəb olar. Bu isə öz növbəsində dövlətin inkişaf və iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılması prosesini sürətləndirəcək. Son nəticədə isə dövlət gəlirləri yenidən bölüşdürməklə, əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin gəlirlərinin artırılması problemini həll etmiş, işçi qüvvəsinin normal təkrar istehsalı üçün normal şərait yaraqmış və sosial gərginliyin zəifləməsinə nail olacaq.

Kommertiya bankları ölkə iqtisadiyyatının real sektoruna investisiya qoyan ən iri təşkilatlardan biridir. Vergitutma sistemi büdcə gəlirlərini təmin etməklə yanaşı, iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaratmalıdır, yəni istehsalçıya istehsal güclərini və məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satış həcmi artıraraq iqtisadi alət olmalıdır.

Investisiyanın aktiv şəkildə kreditləşdirilməsi iqtisadiyyatın inkişafı üçün həyatı dərəcədə vacibdir. Bu gün iri, orta və kiçik banklar yalnız kreditorlar kimi deyil, həmçinin real nəticənin əldə edilməsində maraqlı olan investor rolunda çıxış etməlidir.

Bank sistemində uzunmüddətli resurslar yaratmaq üçün sığorta kompaniyalarının və qeyri-dövlət fondlarının aktiv şəkildə inkişaf etdirilməsi lazımdır. Onların iqtisadi fəaliyyəti əsas hissəsi bank sektorunda yerləşdirilən uzunmüddətli ehtiyatların yaradılması ilə bağlıdır. Bunun üçün sığorta kompaniyalarının və qeyri-dövlət fondlarının xidmətlərini iqtisadi cəhətdən cəlbədiciləşdirmək lazımdır. Bu baxımdan həmin xidmətlərə olan tələbatın vergi stimullaşdırılması siyasəti mühüm yer tuta bilər. Yəni əgər biz bankların investisiya aktivliyinə nail olmaq istəyiriksə, onda mövcud vergilər əmlak, həyat və səhətin, eləcə də pensiya yığımının uzunmüddətli sığortalanmasını stimullaşdırmalıdır. Bunun üçün isə müəssisənin vergitutma bazası formalaşarkən və vətəndaşlar tərəfindən gəlir vergisi ödənilərkən belə məsrəflərin uçotu məsələsində çevik siyasət hazırlanmalıdır.

Fikrimizcə, bank kapitalı tərəfindən iqtisadiyyatın real sektoruna investisiyanın yönəldilməsinin stimullaşdırılması amili (investor banklara münasibətdə vergi taktika və strategiyasının hazırlanması) daha mühümdür. Bu məqsədə nail olunması üçün qanunverici və normativ qaydada bir sıra məsələlər həll olunmalıdır:

- büdcə vəsaitləri üzrə müsabiqələrin aparılması şərtlərinin dəyişilməsi (bunun üçün aktivlərin keyfiyyəti, kredit təşkilatlarının etibarlılığı, texnologiyanın səviyyəsi, iş təcrübəsi nəzərə alınmalıdır);
- bankları maddi istehsalatın kreditləşdirilməsinə stimullaşdırmaq üçün dövlət səviyyəsində qanunvericilikdə dəyişikliklər edilməsi;
- iqtisadiyyatın real sektoruna birbaşa investisiyaya yönəldilmiş şəxsi kapitala dövlət zəmanəti verilməsi haqqında qanun qəbul edilməsi;
- mənfəət vergisi üzrə vergitutma bazası hesablanarkən yaradılmış ehtiyatların məbləği qədər azaldılması;
- bankın xüsusi kapitalının hesablanması mexanizminin korrektə olunması yolu ilə ilkin yerləşdirmə zamanı istehsal müəssisələrinin səhm və paylarına kommersion banklarının investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq;
- bir ildən yuxarı müddətə iqtisadiyyatın real sektoruna qoyulan investisiya kreditlərinin
- verginin emissiya olunmuş qiymətli kağızlar yerləşdikdən sonra və buraxılış haqqında hesabat qeydiyyatdan keçməmiş ödənilməsi imkanlarını nəzərdən keçirmək.

Investor kimi maliyyə-kredit təşkilatlarının mövcud vergitutma sistemində müvafiq dəyişikliklər edilməsi iqtisadiyyatın real sektorunun maliyyələşmə səviyyəsini və onların nizam-intizamını artıracaq. Eyni zamanda edilən dəyişikliklər öz vergi ödənişləri üzrə borclarını azaltmaqla, büdcəyə vergi ödənişlərinin vaxtında köçürülməsi üzrə icra intizamına görə kommersion banklarının məsuliyyətinin artırılması ilə əlaqələndirilməlidir.

Bu gün depozitlər üzrə faizlərin vergiyə cəlb edilməsi baxımından, bu vəsaitlərin iqtisadi səmərəsinin fərqli olmasına baxmayaraq, onların bankda hansı

müddətdə qalmasının heç bir fərqi yoxdur. Əgər cəmiyyət hesab edir ki, sənayenin inkişafı üçün ona uzunmüddətli vəsait lazımdır, onda bankları vergilər vasitəsi ilə həvəsləndirmək lazımdır. Yəni, bankların uzunmüddətli kreditləşdirmədən aldıkları mənfəət üzrə vergi dərəcəsi digər cari əməliyyatlara münasibətdə az ola bilər. Bu güzəştin edilməsi faiz dərəcələrini artırmaqla iqtisadi yolla təcili depozitləri stimullaşdırıla bilərdi. Eyni zamanda müştərilər üçün təcili depozitlərdən olan faizlər üzrə vergi dərəcəsi aşağı salınsaydı bu daha çox effektiv olardı.

Bankların iqtisadiyyatın real sektorunda istehsalın inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin təqdim edilməsinə olan maraqlarını artırmaq üçün onların həmin kreditlərin təqdim etdikləri aldıkları mənfəət məbləğini vergidən azad etmək lazımdır. Lakin yalnız bankların kreditlərin təqdim edilməsindən olan gəlirlərinin vergidən azad edilməsi iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya axımını təmin etmək mümkün deyil. Bu bir halda mümkün olar ki, eyni zamanda kredit alan istehsal müəssisələrinə münasibətdə də vergi qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər edilmiş olsun. Belə ki, uzunmüddətli kreditlər götürən subyektlərin iqtisadi marağı olmadan bank və istehsalçıların maraqlarının uzlaşması mümkün deyil.

Kommersiya bankları və istehsalçıların maraqlarının uzlaşması üçün, eyni zamanda bankların istehsalın inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsindən olan gəlirlərini vergidən azad etmək və istehsalçıların alınmış həmin kreditlər hesabına istehsalın genişləndirilməsindən və ya yeni istehsalın yaradılmasından olan məhsulların satışından olan gəlirləri üzrə mənfəət vergisi dərəcəsini aşağı salmaqla, vergi qanunvericiliyində müvafiq dəyişikliklər etmək lazımdır.

Vergi dərəcəsinin aşağı salınması birdəfəlik deyil, uzunmüddətli (3-5 il) xarakter daşmalıdır. Belə olan halda büdcə yalnız qazanmış olur, çünki yeni yaranmış istehsal sahələrindən vergitutma bazası mənfəət deyil, satışın həcmi və əməyin ödəniş fondu olan digər vergilər (ƏDV) ödəniləcək.

Təklif olunan şərtlərin tətbiqi büdcə vergi daxilolmalarını azaltmayacaq. Hətta müəssisə istehsal güclərinin istismara verildiyi birinci il mənfəət əldə etməsə belə, işsizliyə görə ödənişlərin azalması, əmək haqqından gəlir vergisi və vergitutma

bazası əməyin ödəniş fondu olan digər vergilər hesabına büdcə gəlirləri təmin edilmiş olacaq.

Bu baxımdan bankların vergiyə cəlb edilməsinin elə mexanizmini işləyib hazırlamaq lazımdır ki, ilk növbədə mənfəətin səmərəli vergiyə cəlb edilməsi sayəsində bankları iqtisadiyyatın real sektoruna verilən kreditlərin payının artmasına, bankların qiymətli kağızlarına maliyyə qoyuluşlarının artımına stimullaşdırsın. Bu halda son nəticədə kredit təşkilatlarının gəlirləri artmaqla yanaşı, vergilər vasitəsilə büdcə gəlirlərinə müsbət təsir göstərəcək.

Əlbətdə, məsələnin həllinə bu cür yanaşmada həm banklar, həm də müəssisələr tərəfindən vergitutmanın sadə “optimallaşdırılması” üçün həvəs yarana bilər. Ona görə kommersiya banklarının sözügedən vergi sistemində keçməsi və onların istehsalın inkişafı üçün uzunmüddətli kreditlərin verilməsindən aldıkları gəlirlərin vergidən azad edilməsi, həmin kreditlərin öz təyinatı üzrə istifadə olunması üzrə dəqiq nəzarət mexanizmi hazırlanmalıdır. Belə nəzarət mexanizmi isə indiki mövcud şəraitdə hələ ki, mövcud deyil.

Fəsil 2. Bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektləri və normativ-hüquqi əsasları

2.1 Bank auditinin mahiyyəti, əhəmiyyəti və vəzifələri

Mühasibat uçotu üzrə Amerika asosiyası auditi iqtisadi hərəkətlər və hadisələr haqqında obyektiv məlumatlar almaq və qiymətləndirilməsi, onların müvafiq kriteriyalara müvafiqlik səviyyəsini müəyyən edən və onun nəticələrini maraqlı istifadəçilərə təqdim edilməsi üzrə sistemli proseslər kimi qiymətləndirir.

Avropa mütəxəssisləri auditi informasiya riskinin, yəni kompaniyanın maliyyə hesabatında hesabat istifadəçiləri üçün yalan və ya qeyri-dəqiq məlumatların ehtimalının müəyyən səviyyəyə qədər azaldılması prosesi kimi şərh edir.

Ölkəmizin audit standartlarına əsasən isə audit – mühasibat hesabatlarının, hesablaşma-ödəniş sənədlərinin, vergi bəyannamələrinin və iqtisadi subyektin digər öhdəlik və tələblərinin müstəqil yoxlanmasının həyata keçirilməsi üzrə auditorun sahibkarlıq fəaliyyətidir.

Auditor fəaliyyəti aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- Vergi auditi;
- Bank auditi;
- Sığorta təşkilatları və sığorta cəmiyyətlərinin auditi;
- Birjaların auditi;
- Büdcədən kənar fondların auditi;
- İnvestisiya kompaniyalarını auditi;
- Ekoloji audit
- Ümumi audit.

Yuxarıda sadalanan hər bir istiqamət üzrə ayrıca atesstasiya keçirilir və audit fəaliyyətinin keçirilməsi hüququnu təsdiq edən lisenziya verilir.

Banklarda auditin təşkilini daha səmərəli təşkil etmək və onun effektivliyini qiymətləndirmək üçün bank auditinin nə olduğunu, bu prosesin məqsədlərini bilmək, eləcə də “bank auditi” kateqoriyasının mahiyyətini bilmək lazımdır.

İqtisadi ədəbiyyat və aparıcı alimlərin elmi əsərlərinin tədqiqi onu göstərir ki, “bank auditı” anlayışı müəlliflər tərəfindən fərqli izah olunur. Müəlliflər istənilən anlayışın tərifini verməyə və onun məzmununu açmağa cəhd edərkən məsələnin onarın fikrincə mühüm olan tərəfinə daha çox üstünlük verirlər.

Bəzi iqtisadçı alimlərin fikrincə, bank auditı dərc olunmaq və ya yuxarı təşkilatlara təqdim edilmiş maliyyə hesabatları məlumatlarının hüquqi, iqtisadi və mühasibat qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla, bankların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti nəticələrinin kompleks yoxlanmasıdır [7].

Müqəssir iqtisadi lüğət müəllifləri belə hesab edirlər ki, bank auditiv dərc olunmaq üçün hazırlanmış maliyyə hesabatlarının qiymətləndirilməsi də daxil olmaqla bankların maliyyə-iqtisadi fəaliyyətidir [13].

Bir qisim alimlər bank auditini bank əməliyyatlarının müstəqil yoxlanmasını həyata keçirən auditorların (audit təşkilatlarını) sahibkarlıq fəaliyyədi kimi dəyərləndirirlər [12].

Bəzi rəsmi internet resurslarının müəllifləri hesab edirlər ki, bank auditı kredit təşkilatlarının məcburi audit növlərindən biridir.

Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bank auditı auditorların və ya audit təşkilatlarının bank əməliyyatlarının kompleks yoxlanmasına yönəldilmiş fəaliyyətidir.

Auditorlar və yoxlama aparılan iqtisadi subyektlərin hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri 1.1. sayılı cədvəldə verilmişdir.

Beləliklə, bankların maliyyə hesabatlarının auditı onların fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsidir, çünki məhz auditorların dəqiq ifadə olunmuş fikirləri (rəyləri) bankların maliyyə vəziyyətini və onlar tərəfindən həyata keçirilən əməliyyatların qanunauyğunluğunu təsdiq edir. Audit yoxlaması, müəyyən olunmuş tələb və şərtlərə, eləcə də peşəkar etika prinsiplərinə cavab vermək şərti ilə həm auditor təşkilatları (firmaları), həm də fərdi sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən auditorlar tərəfindən aparıla bilər.

“Bank və bank fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən hər bir bank özünün audit xidmətinə malik olmalıdır. Bank hesabatının

sertifikatlaşdırılması, Mərkəzi Bankdan bank sistemində audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququnu təsdiq edən lisenziya almış müstəqil kənar (xarici) auditor təşkilatı (auditor) tərəfindən aparılmalıdır [6].

Cədvəl 1.1

Auditorlar və yoxlama aparılan iqtisadi subyektlərin hüquq, vəzifə və məsuliyyətləri

Hüquqlar	Öhdəliklər	Məsuliyyətlər
Audit təşkilatları və auditorların-fərdi sahibkarların		
<ul style="list-style-type: none"> ▪ auditin aparılması forma və metodlarının müstəqil müəyyən etmək; ▪ yoxlanılan şəxsə bütün mühasibat registrlərini, hesablari və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini təsdiq edən digər sənədləri, aktiv və öhdəlikləri yoxlamaq 	<ul style="list-style-type: none"> ➢ audit fəaliyyəti (əlavə audit xidmətləri) göstərəkən qanunvericiliyin tələblərini yerinə yetirmək; ➢ audit xidmətinin göstərilməsi üzrə bağlanmış müqavilələrin uçotunu aparmaq 	<ul style="list-style-type: none"> • bilərəkdən yalan auditor rəyinin tərtib edilməsinə görə audit fəaliyyətinin göstərilməsinə görə audit təşkilatına (fərdi auditora) verilmiş lisenziyanın ləğv olunması şəklində məsuliyyət;
<ul style="list-style-type: none"> ▪ pul vəsaitlərinin, qiymətli kağızların, digər əmlakın mövcudluğunun və onların mühasibat uçotu və hesabatlarındakı məlumatlara müvafiqliyini yoxlanmaq; ▪ qanunvericiliyə uyğun olaraq yazılı sorğuya əsasən banklarda, qeyri-bank kredit təşkilatlarından, vergi və digər orqanlardan, audit xidmətinin göstərilməsi və müqavilənin yerinə yetirilməsi üçün yoxlama aparılan iqtisadi subyektin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti haqqında lazımı məlumatlar almaq; ▪ audit yoxlaması apararkən xüsusi biliklər tələb edən bəzi məsələlərin yoxlanması üçün qanunvericiliyə müvafiq olaraq mütəxəssislər tələb etmək; ▪ audit xidmətləri göstərəkən yaranmış məsələlər üzrə yoxlanılan şəxsin vəzifəli şəxslərindən şifahi və yazılı izahatlar almaq; ▪ auditin aparılması və mühasibat (maliyyə) hesabatının dəqiqliyi haqqında auditor rəyində öz fikrinin ifadə edilməsinə təsir edən (edə biləcək) şəraitin aşkar edilməsi, həmçinin mühasibat uçotunun aparılması qaydasının qanunvericiliyə müvafiqliyini yoxlamaq üçün lazım olan sənədlərin, yoxlama aparılan şəxs tərəfindən təqdim olunmadığı hallarda, auditin aparılmasından və ya mühasibat (maliyyə) hesabatının doğruluğu barədə audit rəyində öz fikrini bildirməkdən imtina etmək; 	<ul style="list-style-type: none"> ➢ keyfiyyətli audit aparmaq və müvafiq audit xidmətləri göstərmək; ➢ qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş hallarda auditin aparılmasında özünün iştirakının mümkün olmaması barədə sifarişçiyə xəbər vermək; ➢ alınmış sənədlərin qorunmasını təmin etmək; ➢ auditin gedişatı zamanı qanunvericiliyin pozulması nəticəsində dövlətə, hüquqi və fiziki şəxslərə iri və ya xüsusilə iri məbləğdə dəymiş (dəyə biləcək) zərər (ziyan) barədə yoxlanılan iqtisadi subyektin təsisçilərinə (iştirakçılarna, əmlak sahiblərinə) məlumat vermək; ➢ audit müqaviləsində müəyyən olunmuş müddətdə audit rəyini təqdim etmək; ➢ qanunvericiliyə müvafiq olaraq, o cümlədən audit müqaviləsində, eləcə də audit təşkilatının nizamnaməsində müəyyən olunmuş hüquq münasibətlərinin mahiyyətindən irəli gələn digər vəzifələri yerinə yetirmək. 	<ul style="list-style-type: none"> • auditorun təsnifat atestatının ləğv edilməsi; • auditor təşkilatı və auditorlara qarşı qanunvericiliyə müvafiq olaraq digər məsuliyyət tədbirlərinin tətbiqi

<ul style="list-style-type: none"> ▪ qanunvericiliyə zidd olmayan və audit xidmətinin göstərilməsi müqaviləsinin müəyyən etdiyi hüquqi münasibətlərin mahiyyətindən irəli gələn digər hüquqlar 		
Yoxlama aparılan iqtisadi subyektin		
<ul style="list-style-type: none"> ▪ audit xidmətinin göstərilməsi üçün audit təşkilatını və ya auditoru müstəqil seçmək; ▪ auditorun irar və nəticələrinin əsaslandığı qanunvericilik aktları haqqında audit təşkilatını və ya fərdi auditordan informasiya almaq; <p>öz öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə, yaxud lazımınca yerinə yetirmədikdə audit təşkilatı və ya fərdi auditorların göstərdikləri xidmətlərdən imtina etmək, yaxud onların başqası ilə əvəz olunmasını tələb etmək;</p> <ul style="list-style-type: none"> ▪ audit fəaliyyəti haqqında şərtlərinin audit təşkilatı və ya fərdi auditorlar tərəfindən pozulması barədə Maliyyə Nazirliyinə, Mərkəzi Banka və digər dövlət orqanlarına məlumat vermək; ▪ qanunvericiliyə və audit müqaviləsinin mahiyyətindən irəli gələn digər hüquqları həyata keçirmək xidmətinin göstərilməsi. 	<ul style="list-style-type: none"> ➢ auditin vaxtında və keyfiyyətli aparılması üçün auditor üçün lazımı şərait yaratmaq və lazım olan bütün sənədləri onlara təqdim etmək; ➢ auditorların sorğusuna əsasən onlara şifahi və yazılı formada izahat vermək; ➢ auditor tərəfindən aşkar edilmiş qanun, mühasibat uçotunun aparılması və maliyyə hesabatlarının tərtib olunması qaydalarının pozulması hallarını aradan qaldırmaq; ➢ auditor rəyinin yekunları yoxlanılan iqtisadi subyektin (sifarişçinin) işçilərinin mövqeyi ilə razılaşdırılmadığı, eləcə də onlardan aslı olmayan səbəblərdən auditorlar tərəfindən tam yerinə yetirilmədiyi hallarda belə müqaviləyə müvafiq olaraq göstərilən xidmətlərin haqqını ödəmək; ➢ audit müqaviləsindəki hüquqi münasibətlərin mahiyyətindən irəli gələn digər öhdəlikləri qanunvericiliyə müvafiq olaraq icra etmək; ➢ auditin aparılması metadalogiyasına aid məsələlər üzrə auditorun hərəkətlərinə maneçilik törətməmək 	<ul style="list-style-type: none"> • yoxlanılması üçün audit təşkilatına, yaxud fərdi auditora təqdim edilmiş sənədlərin və digər informasiyanın tam və etibarlı olmasına görə məsuliyyət; • audit yoxlaması təqdim olunmuş mühasibat (maliyyə) hesabatının qanunvericiliyin tələblərinə uyğunsuzluğundan və təsərrüfat fəaliyyətinin aparılması qaydalarının pozulmasına görə yoxlanılan iqtisadi subyekti (sifarişçini) məsuliyyətdən azad etmir

Bank auditi iki əsas növə bölünür: kənar (xarici) və daxili.

Kənar (xarici) audit – müqavilə əsasında kənar müstəqil auditorlar tərəfindən aparılan yoxlamadır. Bank yoxlamanın aparılması üçün audit firmasını müstəqil seçir.

“Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Qanuna əsasən bank hesabatının düzgünlüyü bank sektorunda Mərkəzi Bankdan audit fəaliyyətinin göstərilməsi

hüququnu təsdiq edən lisenziya almaış müstəqil kənar auditor tərəfindən təsdiqlənir. Kənar auditor ixtisaslaşma tələblərinə cavab verməlidir [6].

Daxili audit əmanətçilərin maraqlarının qorunmasının təmin və bank fəaliyyətində konkret nəticələrə nail olunması məqsədilə bankın təhlükəsizlik tədbirləri sistemidir. Bu tədbirlər ssiteminə bankın planı, aktivlərin müdafiəsi, mənfəətin artırılması və rəhbərliyin göstərişlərinin dəqiq yerinə yetirilməsinin təmin edilməsi üçün tətbiq olunan metod və prosedurlar daxildir [6].

Daxili auditin həyat keçirilməsi çün xüsusi daxili strukturların yaradılır və ya nəzarət funksiyasını həyata keçirən xüsusi səlahiyyətli mütəxəssislər işə götürülür. Daxili nəzarətin fəaliyyəti qanunvericiliklə tənzimlənmir və bank rəhbərliyi tərəfindən müəyyən olunur. банк.

Keçirilməsi üsuluna görə audit iki cür olur: məcburi və təşəbbüslü.

Məcburi audit qanunvericiliklə müəyyən olunmuş hallarda hər il dövlət orqanları tərəfindən aparılır.

Təşəbbüslü audit, yəni kredit təşkilatının öz qərarına əsasən aparılan yoxlamanın xarakter və əhatəsi müştəri tərəfindən müəyyən edilir.

Aparılması ardıcılığına görə audit ilkin və təkrar (razılaşdırılmış) olmaqla iki cür olur.

İkin audit bank üçün audit firması tərəfindən ilk dəfə aparıldığı üçün səbədən yoxlamanın riski artır və çox əməktutumludur.

Təkrar (razılaşdırılmış) audit mütəmadi (təkrar) olaraq həyata keçirilir, müştəri bankın səciyyəvi cəhətləri, onun müsbət və mənfi tərəfləri, rəhbərliyin ixtisaslaşması barədə biliklərinə əsaslandığı üçün audit riskini azaldır.

İnkişafı baxımından audit təsdiqedicisi, sistemli-istiqlamətləndirici və riskli olmaqla iki növə ayrılır.

Təsdiqedicisi audit – kredit təşkilatının mühasibat hesabatının yoxlanması və təsdiqidir.

Sistemli-istiqlamətləndirici audit sistemi müşahidə etmək və müəyyən müştəriyə nəzarət etmək imkanı verir. Audit yoxlaması kredit təşkilatının daxili nəzarət siteminin təhlilinə əsaslanır. Effektiv daxili nəzarət sisteminin təşkli

zamanı müştərinin fəaliyyətində səhvlərin olması ehtimalı əhəmiyyətsiz dərəcədə olur və bu səbəbdən həmin müştəridə ətraflı yoxlamanın aparılmasına ehtiyac qalmır.

Riskli audit auditor işini müştərinin əsas fəaliyyətinə, yəni audit riski daha çox olan sahələrə yönəltməklə seçmə qaydasında aparılır.

Bank auditinin əsas məqsədi – bank hesabatının etibarlılığının və onların həyata keçirdikləri maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının normativ aktlara müvafiqliyinin müəyyən edilməsidir.

Bank auditinin aparılması səbəbləri aşağıdakılardır:

- illik hesabatın yoxlanması və təsdiq olunması;
- hesabatın yoxlanması və qiymətli kağızlar prospektinin təsdiqi;
- bankın uçot və hesabatını yoxlanması, xarici valyuta ilə əməliyyatların aparılmasına gösə lisenziya alarkən bankın tələbnaməsinin olmasının təsdiqi;
- audit yoxlaması barədə bankın iştirakçılarından birinin tələbi;
- yuxarı və ya istintaq orqanlarının tələbi.

Bank auditini aşağıdakı istiqamətlərdə aparılır:

- 1) bankın nizamnamə kapitalının və digər pul vəsaitlərinin yaradılması və istifadə olunması;
- 2) gəlirlərin formalaşması və istifadə olunması, məsrəflərin bölüşdürülməsi, mənfəətin formalaşması və istifadəsi dədəxilolmaqla, maliyyə nəticələrinin xarakteristikası;
- 3) bankın kredit resursları və onların istifadəsinin effektivliyi;
- 4) bankın faiz siyasəti;
- 5) bank fəaliyyətinin iqtisadi normativləri;
- 6) uçot siyasəti və mühasibat uçotunun vəziyyəti;
- 7) xarici valyuta ilə hesablaşma əməliyyatları və s.

Mövcud qanunvericiliyə əsasən audit fəaliyyəti lisenziyalaşdırılmalıdır. Lisenziya latın dilindən (lat. - licentia) tərcümədə hüquq, icazə deməkdir. Lisenziya – qanunvericiliyə müvafiq olaraq lisenziyalaşdırılmalı olan fəaliyyət

növlərinin (məsələn, bank, nəşriyyat, auditor) həyata keçirilməsinə görə xüsusi səlahiyyətli dövlət hakimiyyət və yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən verilmiş icazədir [12].

2.2 Bank auditinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi və təşkili aspektləri

Bank auditinin yaranması ölkəmizdə bazar münasibətlərinin inkişafı, kapital bazarının yaranması ilə şərtlənmişdir ki, bu da kredit təşkilatlarının fəaliyyəti üzərində dövlət, müstəqil (auditor təşkilatları), bankdaxili (kredit təşkilatının daxili nəzarət xidməti) kimi yeni nəzarət sistemlərinin tələb etdi.

Bank auditinin sisteminin effektiv olmasında həm bankların özü və onların mülkiyyətçiləri (təsisçiləri), həmçinin Mərkəzi Bank, müştəri və investorlar maraqlıdır.

Auditorlar tərəfindən yoxlanılıb təsdiq edilmiş maliyyə hesabatı banklar üçün onun etibarlı olmasını göstərir, bazarda kredit təşkilatının əsl mövqeyini xarakterizə edir, onun sonrakı fəaliyyəti və inkişaf imkanlarının təsdiq edir.

Auditor rəyi bankın təsisçiləri üçün maliyyə (mühasibat) hesabatında göstərilən fəaliyyət nəticələrinin etibarlı olmasını və onların menecment qarşısında qoyduqları məqsədlərin həyata keçdiyini hesab etməyə əsas verir.

Auditor rəyi Mərkəzi Banka əsasında bankın maliyyə dayanıqlığının qiymətləndirildiyi və müvafiq nəzarət tədbirləri görülməsi üçün əsas verən, kredit təşkilatı tərəfindən təqdim olunmuş hesabatın etibarlılıq dərəcəsini müəyyən etmək imkanı verir.

Aparılmış audit yoxlaması müştəri və investorlar üçün kredit təşkilatının etibarlılıq dərəcəsini, işgüzar münasibətlərin müəyyən olunması və inkişaf imkanlarını göstərir.

Audit fəaliyyətini tənzimləyən bütün hüquqi sənədləri üç qrupa ayırmaq olar:

- 1) qanunvericilik aktları;
- 2) tənzimləyici orqanların normativ sənədləri;
- 3) audit fəaliyyəti qaydaları (standartları).

Audit fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericilik aktı ilk növbədə “Audit fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununu aid etmək olan. Bu qanunda “audit”, “auditor”, “audit sirri”, “auditor rəyi” kimi mühüm anlayışlar müəyyən edilmişdir. Bundan başqa, auditin məqsədi, auditorların hüquqları, ölkəmizin ərazisində audit aparılmalı olan şəxslər, audit firmasının işinin keyfiyyətinə nəzarət

qaydası, auditorların atestasiyası qaydası öks olunmuşdur. Qanun həmçinin ölkəmizin ərazisində audit fəaliyyətinin həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları, auditor təşkilatı və auditorların hüquq və vəzifələri müəyyən edilir, eləcə də audit fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsi prosesində yaranmış münasibətlər tənzimlənilir.

“Azərbaycan Respublikasında bank sistemində auditor fəaliyyətinin həyata keçirilməsi və lisenziyalaşdırılması qaydalarını təsdiq edilməsi haqqında” Mərkəzi Bankın İdarə Heyətinin Qərarında aşağıdakı qaydalar müəyyən edilmişdir [9]:

- ❖ bank sistemində auditor fəaliyyətinin həyata keçirilməsi hüququna bu fəaliyyət növü üzrə müvafiq lisenziya almış audit təşkilatları və fərdi sahibkarlar göstərə bilər;
- ❖ lisenziyanı Auditorlar Palatası və bank sistemində audit fəaliyyətinin göstərilməsinə görə Mərkəzi Bank verir;
- ❖ lisenziya auditor təşkilatları və auditorlarla keçirilmiş sorğunun nəticələrinə əsasən Mərkəzi Bankın mərkəzi atestasiya komissiyası tərəfindən verilir;
- ❖ şəhadətnamə auditor 5 il müddətinə verilir və həmin müddət qurtardıqdan sonra auditor ixtisaslaşma tələblərinə müvafiq olmayan şəxs hesab olunur;
- ❖ lisenziya tələbləri və auditor fəaliyyətinin həyata keçirilməsi şərtləri formalaşmış;
- ❖ aparılmış audit yoxlamasının və daxili nəzarətin qaydalarına riayət olunması;
- ❖ audit sirri hesab olunan məlumatların qorunmasının təmin olunması;
- ❖ lisenziya alınması üçün lisenziya verən orqanlara təqdim olunmalı olan sənədlərin tərkibi dəqiqləşdirilmiş;
- ❖ lisenziyanın tələb və şərtləinə riayət olunması üzərində nəzarət etmək məqsədilə lisenziya verən orqanlara lisenziya almış şəxslərin yoxlamasını aparmaq.

Auditin tənzimlənməsi üçün *audit fəaliyyətinin standartları* mühüm rol oynayır və onun daimi təkmilləşdirilməsi lazımdır. Audit fəaliyyətinin standartları

audit təşkilatı və fərdi auditorlar, eləcə də töcşiyyə xarakterli qaydalar istisna olmaqla, yoxlama aparılan şəxslər üçün məcburidir.

Fikrimizcə, audit fəaliyyətinin standartları aşağıdakıları müəyyən etməlidir:

1) auditdə istifadə olunan əsas anlayışların (auditin məqsəd və əsas prinsiplərinin, sənədləşmə, auditdə əhəmiyyətlik, audit sübutu) məzmunun;

2) mövqeyindən və işin yerinə yetirilməsinə aid bütün məsələlər lazımı diqqət yetirməsindən aslı olmayaraq, audit ixtisası üzrə peşəkar tələblərin cəmindən ibarət olan ümumi qaydaları (standartları);

3) audit yoxlamasının işçi qaydaları və ya aparılması standartları (planlaşdırmanın lazım olmasının qaydası, mühasibat uçotu və daxili nəzarət sisteminin qiymətləndirilməsi, sübutedici materiallarının alınması, audit nəzarətinin keyfiyyəti);

4) özündə audit hesabatının formasına (müvafiq adlar, tarix, imza) və onun məzmunu (auditin aparılmasının qanuni əsasları, hesabatın tam doldurulması, yoxlama dövrü və həcmnin göstərilməsi, standartlara uyğunluğu) qarşısında tələbləri nəzərdə tutan hesabatın tərtib olunması qaydası;

Audit fəaliyyətinin standartlarının mahiyyəti olduqca çoxcəhətlidir: yoxlamaların keyfiyyətinin artırmaqla, gündəlik praktikada audit standartlarının qabaqcıl biliklərinin gündəlik praktikada tətbiq olunmasına köməklik etməklə yanaşı, auditorlara müştərilərlə danışıqlar aparmağa və onlarla müqavilələr bağlamağa köməklik edir, istifadəçilərə yoxlama prosesini daha yaxşı başa düşmək imkanı verir və aparılmış auditin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi üçün əsas kimi çıxış edir

Bank auditini təşkil edilərkən ilk növbədə audit xidmətinin göstərilməsi haqqında müqavilə tərtib olunur. Audit təşkilatı, yaxud fərdi sərbəst auditor audit xidmətinin göstərilməsi müqaviləsi başlanarkən banka lisenziyasını təqdim, bank isə öz növbəsində həmin sənədi tələb etməlidir. Eyni zamanda müqavilədə müqavilədə Auditorlar Palatası və Mərkəzi Bank tərəfindən verilmiş lisenziyanın qeydiyyat nömrəsi və verilmə tarixi əks olunmalıdır.

Müqavilə yalnız bir yoxlamanın aparılmasına, həm də müəyyən dövr ərzində audit xidmətlərinin göstərilməsinə görə bağlana bilər.

Auditdə iştirak edəcək auditorların sayı auditor təşkilatı tərəfindən müstəqil müəyyən edilir, audit yoxlaması aparılan bankın strukturu və apardığı əməliyyatların həcmi nəzərə alınmaqla, audit yoxlamasının məqsədlərinə səmərəli nail oluması üçün kifayət etməlidir.

Lisenziyanın qüvvədə olma müddəti dayandırılmış və ya ləğv olunmuş audit təşkilatları, yaxud fərdi auditorların müqavilə bağlamaq və yoxlama aparmaq hüququ yoxdur.

Audit fəaliyyətinin göstərilməsi prosesində yaranmış mübahisələr audit xidmətinin göstərilməsi müqaviləsinə müvafiq olaraq, bu mümkün olmadığı hallarda isə məhkəmə qaydasında həll olunur.

Azərbaycan Respublikasının Bank Məcəlləsinə müvafiq olaraq kənar auditin cəlb olunmasının vacibliyini əsaslandırmaqla, onun struktur bölmələri ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən bank fəaliyyətinin yoxlanması üzrə xidmətlərin göstərilməsinə görə Mərkəzi Bank sifarişçi kimi çıxış edə bilər [14].

Mərkəzi Bankın tapşırığı ilə göstərilən audit xidmətlərinin ödənişi qanunvericilikdə müəyyən olunmuş qaydada təsdiq edilmiş Mərkəzi Bankın smeta xərcləri hesabına həyata keçirilir.

İlin yekunu üzrə Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi tərkibdə illik bank hesabatının audit yoxlanması aparılır. Beynəlxalq maliyyə təşkilatları, Azərbaycan dövlətinin zəmanəti ilə təqdim olunmuş kredit xəttinə xidmət üzrə xarici dövlətlərin kredit təşkilatları ilə razılaşmaların icrasını təmin edən bankların illik hesabatının tərkibinə, həmçinin beynəlxalq mühasibat (maliyyə) standartlarına uyğun tərtib olunmuş. Maliyyə hesabatı (mühasibat balansı, gəlir və xərclər haqqında hesabat, kapital dəyişikliyi haqqında hesabat, pul vəsaitlərinin hərəkəti haqqında hesabat, izahat vərəqəsi) daxil edilir.

İlin yekununa görə aparılan məcburi auditin məqsədi, Mərkəzi Bankın müəyyən etdiyi tərkibdə illik bank hesabatına bütün zəruri yanaşmalarda onun

etibarlılığı barədə audit təşkilatının, yaxud fərdi sahibkar olan auditorun fikir ifadə etməsidir.

Bütün zəruri yanaşmalarda mühasibat (maliyyə) hesabatının etibatibarlılığı dedikdə, onun ixtisaslaşdırılmış istifadəçinin əsasında düzgün nəticə çıxarmaq və düzgün qərar qəbul etməsi üçün bu hesabatın göstəricilərinin yüksək dərəcədə dəqiq olması nəzərdə tutulur.

Auditin mühüm və zərurulyi onun mühasibat (maliyyə) hesabatının etibatibarlılığına əhəmiyyətli dərəcədə təsir etməsindən irəli gəlir [9].

Audit təşkilatı, yaxud fərdi auditor bankın illik mühasibat (maliyyə) hesabatının etibatibarlılığın haqqında fikrini ifadə edən, məcburi auditin yekunlarına görə qanunvericilikdə müəyyən edilmiş formada rəy tərtib etməlidir.

Audit təşkilatı, yaxud fərdi auditor bankın audit yoxlamasının gedişatı zamanı aşağıdakıları nəzərdən keçirməlidir:

- yoxlama aparılan dövrdə ölkə qanunvericiliyinə riayət olunmasına;
- aparılan əməliyyatlar üzrə mühasibat uçotu və hesabatının etibarlılığına;
- bankın maliyyə vəziyyəti və risklərinə, bank fəaliyyətinin təhlükəsizlik və likvidliyi üzrə tələblərə riayət olunmasına, bank idarəçiliyinin keyfiyyətinə, o cümlədən mühasibat (maliyyə) hesabatının etibatibarlılığı haqqında audit rəyi üçün lazım olan həcmdə daxili nəzarətin vəziyyətinə;
- əvvəlki audit yoxlamasının tövsiyyələrinin yerinə yetirilməsinə.

Auditor rəyində yoxlamanın gedişatı zamanı aşkar edilmiş və aradan qaldırılmamış bütün əhəmiyyətli qanun pozuntuları əks olunmalıdır. Eyni zamanda audit təşkilatı (auditor) rəydə qeyri-şərtsiz müsbət, şərti-müsbət, mənfi auditor fikrini bildirməli, yaxud onu bildirməkdən imtina etməlidir.

Auditor rəyi iki hissədən ibarət olmalıdır: analitik və yekun.

Auditor rəyi analitik hissəsinə yoxlama aparılan audit təşkilatı və fərdi auditor haqqında ümumi məlumatlar daxil edilməlidir. Auditor rəyinin analitik hissəsindəki ümumi məlumatlara aşağıdakılar daxildir:

- sənədin adı;

- audit təşkilatının (fərdi auditorun) adı və yerləşdiyi yer (yaşadığı ünvan), telefon nömrəsi;
- audit təşkilatının (fərdi auditorun) dövlət qeydiyyatı haqqında şəhadətnamənin nömrəsi;
- bank sistemində fəaliyyət göstərilməsinə görə verilmiş lisenziyanın qeydiyyat nömrəsi və tarixi;
- auditor xidmətinin göstərilməsi müqaviləsinin nömrə və tarixi.

Auditor rəyində həmçinin yoxlama aparılan bank haqqında məlumatlar (bankın adı, bankın dövlət qeydiyyat şəhadətnaməsi və lisenziyasının verilmə tarixi və qeydiyyat nömrələri) əks olunur.

Analitik hissədə həmçinin qanunvericiliyə riayət olunması, bankın mühasibat uçotu və hesabatının etibarlılığı, onlar tərəfindən məcburi iqtisadi normativlərə riayət olunması, bankın idarəçiliyinin keyfiyyəti (o cümlədən daxili nəzarət), qiymətləndirilməli, həmçinin yoxlamanın gedişatı zamanı aşkar olunmuş qanun pozuntuları və əbbəlki audit yoxlaması zamanı aşkar edilmiş çatışmamazlıqların aradan qaldırılması üzrə görülmüş tədbirlər əks olunmalıdır.

Auditor rəyinin yekun hissəsində bankın mühasibat (maliyyə) hesabatının etibarlılığı haqqında audit təşkilatının (auditorun) nəticəsi əks olunur. Auditor rəyində bütün əhəmiyyətli müsbət məqamları tam və aydın şərh etməlidir. Rəyin sonunda maliyyə hesabatının etibarlı və etibarsız olması barədə müvafiq qeydlər edir. [9].

Audit təşkilatının (auditorun) mühasibat (maliyyə) hesabatının etibarlılığı olması barədə fikir söyləməsindən imtina və bu barədə auditor rəyində müvafiq qeydlər etməsi o deməkdir ki, uçotun təşkili və ya digər şərait yoxlamanın aparılması üçün görülməli işlərin əhatəsini məhdudlaşdırır və bu səbədən mühasibat (maliyyə) hesabatının etibarlılığı barədə fikir söyləmək üçün audit sübutları əldə etmək iqtidarında deyil.

Mühasibat (maliyyə) hesabatının etibarlılığı barədə fikir söyləməkdən imtina edildiyi hallarda, audit təşkilatının rəhbəri, yaxud fərdi auditor tərəfindən imzalanmış və möhürlənmiş auditor rəyi Mərkəzi Banka təqdim olunur.

Bankın mühasibat hesabatının yoxlanmış hər bir səhifəsi audit təşkilatı, yaxud fərdi auditor tərəfindən imzalanaraq möhürlənir.

Dərc olunmaq üçün tərtib olunmuş illik hesabat özündə audit təşkilatı, yaxud fərdi auditor tərəfindən imzalanaraq möhürlənmiş auditor rəyinin yekun hissəsindəki yazılışları əks etdirməlidir.

Auditor rəyi tam həcmdə illik hesabatla birlikdə sifarişçi bank tərəfindən qanunvericilikdə müəyyən edilmiş müddətdə Mərkəzi Banka təqdim olunur. İllik hesabatın audit yoxlamasının nəticələri Mərkəzi Bankın iclasında bank və audit təşkilatının rəhbərlərinin iştirakı ilə müzakirə olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, kommersiya banklarının maliyyə dayanıqlığının təmin edilməsi üçün yalnız bank auditinin yüksək səviyyədə olması deyil, həmçinin bank təsisçiləri və müştərilərinin, investisiya fondlarının, birja fondları və sığorta cəmiyyətlərinin audit yoxlamasının keyfiyyəti də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu və digər şərtlər bank auditinin yaxşılaşdırılmasına, deməli həm də ölkəmizin kommersiya banklarının maliyyə dayanıqlığının möhkəmlənməsinə və bütövlükdə bank sisteminin stabilliyinə şərait yaratmış olar.

Bank auditinin ixtisaslaşdırılmış atestatını almaq üçün geniş imtahan proqramının aparılmasına baxmayaraq, nəzərə almaq lazımdır ki, Mərkəzi bank sistematik olaraq bank əməliyyatlarının aparılması və onların uçotda əks etdirilməsi qaydasını beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırmaqla sistematik olaraq təkmilləşdirilir [11].

Bank auditinin olduqca məhdud bazar segmenti olduğu üçün busahədə ən çox xüsusi çəkiyə beynəlxalq auditor firmaları malikdir. Buna bank auditinin mövsümi xarakter daşması olduqca maneçilik törədir. Belə ki, bank auditinə ən çox tələbat illik hesabat verildikdən sonra olur, yaz-payız dövründə isə kəskin surətdə aşağı düşür. Lakin eyni zamanda il ərzində audit firmalarının az sayda olsa korporativ mütəriləri olur.

Hazırda auditor işinin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi sistemi işlənməmişdir. İndi bu məqsədlə audit yoxlamalarının nəticələri üzrə manitorinq yoxlamalarını məlumatları təhlil edilir. Lakin audit yoxlamalarının məqsədli

yanaşmaları fərqli və onların aparılması dövrü müvəqqəti olduqlarına görə praktiki olaraq oxşar ola bilməz.

Audit rəyi verildiyi gündən sonrakı ən minimum il ərzində kredit təşkilatının öz statusunu saxlamasına görə yoxlamanın nəticələrinə görə auditor təşkilatı (auditor) məsuliyyət daşıyır. Eyni zamanda kredit təşkilatının idarə edilməsi keyfiyyətinin qiymətləndirilməsinə görə məsuliyyət auditorun üzərinə düşür. İdarəetmənin qiymətləndirilməsi isə təbii ki, birdəfəlik yoxlama çərçivəsində deyil, kompleks əsasında həyata keçirilir.

Qiymətləndirmə metoduna gəldikdə isə Mərkəzi Bank tərəfindən bu problemə birmənalı yanaşmanın olmadığı şəraitdə tam hüquqi boşluq mövcuddur.

Zənnimizcə, bank auditü üzrə ixtisaslaşma atestatu almış bütün şəxslər seminarlara cəlb olunmalıdır. Hazırda bank auditü üzrə ixtisaslı kadrların az qıtlıq təşkil etməsi ilə əlaqədar, qısamüddətli kurslar keçmək yolu ilə audit fəaliyyətində praktiki iş təcrübəsinə malik şəxslərin ixtisaslarının artırılmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir [16].

Auditor peşəsinin spesifikasiyası kommərsiya banklarında lazımınca uzunmüddətli iş təcrübəsi və hərtərəfli fundamental nəzərli hazırlığın uzlaşmasını tələb edir.

Bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektlərini nəzərdən keçirdikdən sonra aşağıdakı nəticələr çıxarmaq olar:

1. Son illər yerli və xarici iqtisadçılardan elmi işlərində göstərilən “bank auditü” anlayışının tərifinin təhlilinə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bank auditü audit təşkilatı və ya fərdi auditorun bank əməliyyatlarının kompleks yoxlanılmasına yönəldilmiş fəaliyyətləridir.

2. “Banklar və bank fəaliyyəti haqqında” Qanuna əsasən hər birbank auditor xidmətinə malik olmalıdır. Bank hesabatının təsdiqlənməsi (sertifikatlaşdırılması) müstəqil kənar auditor tərəfindən aparılmalıdır. Bunu isə bank sektorunda audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq hüququna görə Mərkəzi Bankdan lisenziya almış audit təşkilatı, yaxud fərdi auditor etməlidir.

Bank auditinin məqsədi bank hesabatının etibarlılığının yoxlanması və onlar tərəfində həyat keçirilən maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarını normativ aktlara müvafiqliyinin müəyyən edilməsidir.

4. Bank auditi daxili və kənar olmaqla iki yerə ayrılır.

5. Daxili və kənar audit arasında qarşılıqlı əlaqə nəticəsində ilk növbədə obyektivlik dərəcəsi, müstəqillik, komponentlik, yerinə yetirilən funksiyaların həcmi müəyyən olunur.

Kommersiya bankları kommersiya fəaliyyətini həyata keçirmək üçün onların sərəncamında müəyyən məbləğdə pul vəsaitləri olmalıdır. Bank fəaliyyətinin əsas səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar həm müxtəlif mənbələrdən sərbəst vəsaitlər cəlb edir, həm də müəssisə, təşkilat və əhalinin pul resurslarına olan ehtiyacını təmin edirlər.

Bank resurslarının dəyəri onun gəlirliliyinə bilavasitə təsir edir, bankın likvidliyi isə müştərilərdən vəsaitlərin hansı şərtlərlə (təcili, tələb olunanadək) cəlb olunmasından və onlatın eyni zamanda götürülməsi ehtimalından çox aslıdır [13].

2.3. Banklarda audit yoxlamasının aparılması metodikası və onun təşkili prinsipləri

Bank auditi bank fəaliyyətinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin vəziyyətinin yoxlanmasıdır və onun əsas məqsədi yoxlanılan bankın maliyyə vəziyyəti, onun gəlirliliyi, likvidliyi, bank əməliyyatlarının risklilik dərəcəsi haqqında auditor rəyinin alınmasıdır. Auditor rəyi illik hesabat, rəsmi balans, mənfəət və zərərlər hesabı ilə birlikdə dərc olunur. Praktiki olaraq bütün ölkələrdə banklar müstəqil auditorlar tərəfindən məcburi yoxlamaya məruz qalırlar.

Kənar məcburi audit yoxlaması iki formada aparılır:

- maliyyə hesabatlarının mövcud qanun, normativ akt və qaydaları müvafiq olaraq aparılmasının düzgünlüyünün yoxlanmaqla;
- maliyyə hesabatlarının bank işinin və həyata keçirdiyi əməliyyatların nəticələrinin cari və real vəziyyətini təmin etmək məqsədilə, kommersiya və fərdi sazişlərin daha müfəssəl təftiş və təhlilini aparmaqla.

Audit yoxlamasının məqsədi maliyyə müflisləşməsi barədə xəbərdarlıq etmək deyil, hər şeydən əvvəl maliyyə hesabatının qiymətləndirilməsidir. Müstəqil auditorlar öz funksiyalarını yerinə yetirərkən bank sektoruna münasibətdə risklərlə əlaqədar amilləri, eləcə də bankların fəaliyyətinin aşağıdakı xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdırlar:

- mühasibat yazılışları şəklində əks olunmayan və audit izinə səbəb olmayan əhəmiyyətli balansarxası əməliyyatların həyata keçirilməsi;
- əksər hallarda mühasibat uçotu praktikasına və audit nəzarətinə təsir edən dövlət orqanları və normativ sənədlərlə bank fəaliyyətinin tənzimlənməsi;
- bank əməliyyatlarında dövr edən nağd pul və böyük həcmdə vəsaitlərdən maneəsiz və asanlıqla istifadə olunan əməliyyatların keçirilməsi zamanı qarşılıqlı aslı olan tərəflərlə ması imkanları olması səbəbindən, sui istifadə etmək məqsədilə bağlanmış sazişlərlə bankların bağlılığı. Kommersiya bankları bir çox hallarda qarşılıqlı aslı olan tərəflərlə işləyirlər.

Auditor təşkilatı, yaxud fərdi auditor yoxlamanın gedişatı zamanı aşağıdakılara xüsusilə diqqət yetirməlidir:

❖ *banklar tərəfindən fiziki təhlükəsizliyi etibatlı surətdə təmin olunan iri həcmli pul vəsaitlərinin və digər yüksək likvidli maliyyə alətlərinin saxlanması.* Bunu adətən pul vəsaitlərinin mənimsənilməsi və fırılacaqılıqla məşğul olan banklar edir. Ona görə banklar ciddi daxili nəzarət sistemi və əməliyyat prosedurlarını tətbiq etməli və onlara riayət olunması təmin etməlidir;

❖ *bankların əhəmiyyətli həcmdə və məbləğdə müxtəlif növ əməliyyatlar aparmasında iştirakına.* Bunun üçün uçot aparılmasının və daxili nəzarətin mürəkkəb sistemlərinin tətbiq, eləcə də informasiyanın işlənməsi üçün kompyuter sistemlərindən geniş istifadə olunması lazımdır;

❖ *maliyyə aktivlərinin bilərəkdən “zəiflədilməsinə”;*

❖ *bankların geniş şəbəkəyə malik olması səbəbindən səlahiyyət və uçot-nəzarət funksiyasının nəzarətin olmamasına.* Bu adətən operativ nəzarətin təşkilati prinsiplərinə və metodlarına riayət olunması vəzifəsini çətinləşdirir.

Audit təşkilatları (auditorlar) bankların yoxlanması zamanı əhəmiyyətli sayda auditor riskləri ilə rastlaşırlar ki, bunlara da xüsusilə aşağıdakıları aid etməklər:

■ güclü rəqabət, daima yeni bank məhsullarının hazırlanması və risk səviyyəsinin artması ilə xarakterizə olunan, müxtəlif işgüzar mühitlə bağlı olan ***daxili risklər***;

■ banklarda daxili nəzarət mexanizmini həyata keçirilməsi və bank informasiyasının qorunması ilə şərtləndirilən və audit prosedurlarını çətinləşdirən ***nəzarət riskləri***. Bank əməliyyatlarının kompyuterləşdirilməsinin genişləndirilməsi real iş vaxtında işləməyə imkan verir ki, bu da həm nəzarətin həyata keçirilməsi imkanlarını genişləndirir, həm də kompyuter texnikasındakı nasazlığın və ya kompyuter fırıldaqlarının yaranması ehtimalı ilə əlaqədar əlavə risk yaradır.

■ bank fəaliyyətinin mürəkkəb xarakterli olması, eləcə də daima yeni bank məhsullarının yaranması ilə əlaqədar auditorlar qarşısında peşəkar biliklər baxımından yeni tələblər qoyması səbəbindən, ***səhvlərin aşkar edilməsi riski*** (bank işinin başa düşülməsi ilə əlaqədar risklər). Auditorlar öz ökdəliklərini yerinə yetirərkən peşəkar hazırlığın aşağı olması problemi ilə rastlaşa bilərlər.

Xarakterik cəhət ondan ibarətdir ki, son illər auditor riskləri və bank auditorlarının məsuliyyəti sürətlə artması baş verir. Bu isə iqtisadiyyatın digər sektorlarındakı auditor riskləri və bank auditorlarının məsuliyyəti ilə müqayisədə daha geniş miqyasdadır.

Audit yoxlamaları Mərkəzi Bankın tapşırığına əsasən, bank rəhbərliyi və müstəqil audit təşkilatı (auditor) arasında bağlanmış müqaviləyə əsasən həyata keçirilir. Yuxarı təşkilat tərəfindən keçirilən adi təftişdəən fərqli olaraq audit yoxlamaları kompleksliliyi, müstəqilliyi, eləcə də bank təsisçilərinin maraqları üçün tövsiyələri hazırlanması ilə fərqlənir.

Auditin aparılması metodlarına aşağıdakıları aid etmək olar:

- mühasibat sənədlərinin təftişi;
- mühasibat uçotu və əməliyyatların faktiki yoxlanması;
- uçotdakı yazılışların sənədlərlə tutuşdurulması;
- qarşılıqlı surətdə aslı olan əməliyyatlar üzrə sənədlərdə olan və faktiki məlumatların yoxlanması;
- qarşılıqlı yoxlamaların aparılması.

Mühasibat sənədlərinin öyrənilməsi prosesində yerinə yetirilmiş əməliyyatların qanunauyğunluğu və düzgünlüyü, sənədlərin əsli olması və onlardakı hesablamaların məzmununu düzgünlüyü, bank qiymətləndirməsinin düzgünlüyü müəyyən edilir. Eyni zamanda, sui istifadə ehtimalı olan daha mürəkkəb və məsuliyyətli əməliyyatlar üzrə sənədlərin bütünlüklə yoxlanması istisna olunmur (kassa, valyuta, depozit, faiz, komissiyon və zəmanət əməliyyatları). Sənədlərin bütövlükdə yoxlanmasını müştərilərin tapşırıqlarının yerinə yetirilməsi ilə bağlı olmayan əməliyyatlar üzrə aparılması məqsədəuyğundur, çünki həmin sənədlərə müştərilər tərəfindən nəzarət edilmir (bankdaxili əməliyyatlar, bankın mədaxil-məxaric, nizamnamə fondlarının formalaşması üzrə sənədlər). Digər hallarda isə sənədlərin seçmə metodu ilə yoxlanması lazımdır.

Sənədlər həm onlarda əks olunan əməliyyatların qanuniliyi, həm də onların düzgün tərtib olunması (blank formalarının tətbiqi, ödəyici və pul alanların hesab

nömrələrinin güzgün əks etdirilməsi, əməliyyatın tarixi) baxımından yoxlanılır. Yoxlama zamanı kassa məxaric sənədləri xüsusilə diqqətlə yoxlanılır.

Mühasibat uçotu və əməliyyatların faktiki yoxlanması aparılmış əməliyyatların reallığının müəyyən edilməsi məqsədilə həyata keçirilir. Bu yoxlama, bankın mühasibat uçotu, onun müştəriləri və payçılarının (təsisçilərinin), eləcə də maliyyə orqanlarındakı sənədlər üzrə aparılır.

Analitik uçot dövriyyələrinin hesablanması və sintetik uçot məlumatları ilə tutuşdurulması üzrə bütün əməliyyatlar məcburi qaydada yoxlanmalıdır. Analitik və sintetik uçot məlumatlarının qarşılıqlı yoxlanması zamanı hesabların açılmasının düzgünlüyü, hesablardakı qalıqların müştəri müxbir bankdakı uçot qalıqlarına müvafiqliyi dəqiqləşdirilir. Yoxlama zamanı saxta hesabların mövcud olması müəyyən edilir. Bunun üçün hər şəxsi hesabın məlumatları imza və möhür nümunələri kartoçkaları, eləcə də açılmış hesabların qeydiyyatı kitabı ilə üzləşdirilir. Bundan başqa, ssuda hesablarının analitik uçotu müfəssəl qaydada yoxlanılır. Saxta ssuda hesablarının müəyyən edilməsi üçün təcili və vaxtı keçmiş şəxsi hesabların qalıqlarının müştəri tərəfindən təsdiqlənmiş balansdankənar uçot üzrə təcili öhdəlikləri olan müəssisələrin məlumatları ilə üzləşdirilir.

Audit yoxlamasının gedişatı zamanı mühasibat yazılışları sənədlərlə tutuşdurularaq onların mühasibat uçotunda lazımı qaydada əsaslandırılması müəyyən edilir. Qanun pozuntuları və sui istifadə hallarının aşkar edilməsi üçün eyni əməliyyatlar üzrə mühasibat uçotu və sənədlərdəki yazılışlar onlarla əlaqəli digər əməliyyatlarla əlaqədar sənədlərdəki məlumatlar üzləşdirilir. Məsələn, qiymətli kağızların (səhmlərin, istiqrazların) satışı qiymətli kağız blanklarının məxarici kimi balansdankənar hesablar üzrə uçotda əks olunmalıdır. Qiymətli kağızların satışı üzrə əməliyyatlar həmçinin nağd pulların kassaya daxil olması (mədaxili), yaxud nağdsız hesablaşmalar zamanı bankın müxbir hesabında vəsaitlərin artması kimi balans hesabları üzrə əks olunur. Nağd pula satılmış qiymətli kağızların dəyəri kassa mədaxil orderindəki məbləğlə eynilik təşkil etməlidir.

Kommersiya banklarının fəaliyyətinin maliyyə nəticələri yoxlanılarkən gəlir və xərclərin sintetik və analitik uçotlarda əks olunmasının düzgünlüyü araşdırılır.

Maliyyə nəticələri hesablarının, gəlir və xərclərin tərkibinin müəyyən edilməsi, onların uçotu qaydasının təşkili və mənfəətin (gəlirlərin) hesablanması sxemi Mərkəzi Bank tərəfindən müəyyən edilir.

Audit firmaları (auditor) tərəfindən *mühasibat uçotunun və maliyyə hesabatlarının etibarlılığının yoxlanması* mənfəətin hesablanması və dividendlərin bölüşdürülməsinin düzgünlüyünə zəmin yaradır ki, bunun da belə olmasında səhmdar kommersiya banklarına öz pullarını və digər əmlakını qoyan payçılar, təsisçilər və kreditorlar maraqlıdır. Banklar investor və kreditorların cəlb edilməsi, özlərinin maliyyə dayanaqlığı və etibarlı olmasını haqqında potensial müştərilərin məlumatlandırılması üçün özlərinin maliyyə hesabatlarının dərc olunmasında maraqlı olmalıdırlar.

Audit tarixi göstərir ki, onun yaranması səhmdar müəssisələrin rəhbərləri ilə onun mülkiyyətçilərinin (investorların, təsisçilərin) maraqlarının fərqli olmasından, eləcə də audit yoxlamasındakı aşağıdakı səbəblərdən irəli gəlir:

- informasiya tərtibatçısı (inzibatçılarla) ilə istifadəçilər (səhm sahibləri, kreditorlar və digər üçüncü tərəflər) arasındakı münaqişələr qeyri-obyektiv informasiyanın yaranması;
- əsasında qərarların qəbul edildiyi informasiyanın böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik olması;
- informasiyanın hazırlanması və yoxlanması üçün dərin mütəxəssis biliklərinin lazım olması;
- informasiyanın əldə edilməsində maraqlı olan istifadəçilərin bir çox hallarda onun keyfiyyətinin bilavasitə qiymətləndirilməsinə icazə verilməməsi.

Audit həmçinin iqtisadi informasiyanın peşəkar qiymətləndirilməsi, düzgün maliyyə-təsərrüfat və idarəetmə qərarlarının qəbul olunmasının asanlaşdırılması, iqtisadiyyatın neqativ nəticələrindən qaçılması, yoxlama aparılan təşkilatın imicinin möhkəmlənməsi üçün zəruridir.

Audit özünün məzmununa görə adətən üç qrupa ayrılır:

- maliyyə hesabatlarının auditi;

- qanunvericiliyə riayət olunmasının auditi;
- təsərrüfat fəaliyyətinin auditi.

Maliyyə hesabatlarının auditi – hesabatların müəyyən edilmiş kriteriyalara, ümumi qəbul edilmiş mühasibat uçotu qaydalarına müvafiq tərtib edilməsinin düzgünlüyü haqqında rəy verilməsi məqsədilə subyektin maliyyə hesabatlarının yoxlanmasıdır. Auditin bu növü maliyyə hesabatları yoxlanılacaq banklar tərəfindən dəvət olunmuş kənar auditorlar tərəfindən həyata keçirilir. Auditin nəticələri geniş istifadəçi dairəsinə (səhm sahiblərinə, kreditorlara, dövlət tənzimləmə orqanlarına) göndərilir və dərc olunmaqla əhaliyə çatdırılır.

Maliyyə hesabatlarının təhlili həmçinin fond birjalarının fəaliyyət göstərməsi üçün lazım olmaqla üç mərhələdən ibarətdir.

1) planlaşdırma mərhələsi – son nəticədə əsasında maliyyə hesabatının tərtib olunması üçün lazım olan məlumatlar verir, təsərrüfat fəaliyyəti və idarəetmə strukturu ilə tanışlıq üçün xidmət edir;

2) maliyyə hesabatının etibarlılığının qiymətləndirilməsi üçün lazım olan informasiyanın toplanması və təhlili mərhələsi;

3) auditin nəticələri haqqında məlumat vermək mərhələsi.

Maliyyə sənədləri və hesabatının tərtib olunmasına görə bank rəhbərliyi məsuliyyət daşıyır.

Maliyyə hesabatlarının auditinə aşağıdakı prosedurlar daxildir:

- maliyyə hesabatındakı məbləğ və məlumatları təsdiq edən sənədlərin yoxlanması;
- mühasibat uçotu rəhbərlik tərəfindən edilmiş hesablamaların üçün istifadə olunan metodların qiymətləndirilməsi;
- təqdim olunmuş bütün maliyyə hesabatının qiymətləndirilməsi.

Müvafiq tələblərə uyğun aparılmış audit yoxlaması bankın maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin qanun və qaydalara müvafiqliyinin müəyyən olunması məqsədilə təhlil edilməsini nəzərdə tutur. Auditin bu növü üçün müəyyən olunmuş kriteriyalar müxtəlif mənbələrdən götürülür. Əksər hallarda audit dövlət normativ aktlarına əsasən həyata keçirilir. Bizim halda banklar onların fəaliyyətinin dövlət qanunlarına,

Mərkəzi Bankın qərar və normativlərinə uyğun həyata keçirdiklərini sübut etməlidir. Məsələn, bankın nizamnamə fondunun qanuniliyi və vaxtında formalaşdırılması, banklarda vergitutma bazasının düzgün müəyyən edilməsi və vergilərin büdcəyə ödənilməsi yoxlanılır, ssudanın ödənilməsində vəsaitlərin vaxtında və tam qaytarılmasının təmin olunması tədbirlərinin əks olunması baxımından, bağlanmış kredit müqavilələri, kommersion hesabı prinsiplərinə riayət olunması, kredit resurslarının yerləşdirilməsindən olan gəlir və xərclər təhlil edilir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin auditi müəyyən məqsədləri üçün aparılmış, bank və onun struktur bölmələrini əhatə edə biləcək kommersion fəaliyyətinin təhlilindən ibarətdir.

Təsərrüfat fəaliyyətinin auditi adətən aşağıdakı məqsədlər üçün aparılır:

- 1) bankın kommersion fəaliyyətinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi;
- 2) bankın kommersion fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması imkanlarını müəyyən edilməsi, aparılmış təhlilə əsasən məsrəflərin azaldılması və iqtisadi səmərəliliyin artırılması imkanlarının müəyyən edilməsi;
- 3) gələcəkdə bank fəaliyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə tövsiyələr vermək. Tövsiyələr problemin xarakterindən və fəaliyyətin yaxşılaşdırılması imkanlarından aslı olaraq müxtəlif ola bilər.

Audit yoxlaması təftiş (yazılışlar, sənədlər, material qiymətliləri yoxlanılır), müşahidə (digər bank əməliyyatları və prosedurlarının yoxlanmasına – informasiya yalnız müşahidə anı əldə edildiyi halda etibarlı sayılır), sorğu (bank daxilində və onun hüdudlarından kənardakı məlumatlı şəxslərlə qiyabi və yazılı sorğu aparılır), hesablama (mühasibat yazılışlarının riyazi yoxlanması və auditor tərəfindən müstəqil hesablamlar aparılması), analitik yoxlama (mühüm əmsalların, statistik materialların öyrənilməsi, standartlardan gözlənilməz gənarlaşmaların araşdırılması) yolu ilə aparıla bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank auditi bank təşkilatlarının fəaliyyətinə birbaşa dövlət müdaxiləsi metodları ilə aparılması əksər hallarda səmərəsiz olur ki, bu da mövcud qanunvericilik və normativ aktlar çərçivəsində bank fəaliyyətində qanun pozuntularının yaranmasına səbəb olur.

Fəsil 3. Kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsi mexanizmi və bank auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri

3.1. Bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları

İndiki şəraitdə ölkəmizdə kommersiya banklarının fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi problemləri olduqca aktualdır. Əvvəllər mövcud olmuş vergi qanunvericilikləri ilə müqayisədə, mövcud Vergi Məcəlləsi bütün progressivliliyi ilə yanaşı, yalnız kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi və iqtisadiyyatın real sektorunun onlar tərəfindən kreditləşdirilməsinin stimullaşdırılması ilə bağlı kompleks problemləri qismən həll etməyə qadirdir. Ona görə vergi qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi üzrə qarşılıqlı əlaqədə olan tədbirlər kompleksi hazırlamaq lazımdır. Bununla yanaşı, həm də iqtisadiyyata vergi təsirinin effektivliyinin artırılması üzrə tədbirlər arasında ən mühüm olanlardan biri sözsüz ki, bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsidir.

Vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi bütün hakimiyyət orqanları (dövlət, regional, yerli) səviyyəsində həyata keçirilməlidir. Belə ki, dövlət səviyyəsində vergi tənzimlənməsinin məqsəd və metodları müəyyənləşdirilməli, regional və yerli səviyyədə isə təsərrüfat subyektlərinin maraqları nəzərə alınmaqla, həmin metodlar tətbiq olunmalıdır. Çünki, yalnız regional və yerli səviyyələrdə iqtisadiyyat və onun sektorlarının inkişafına effektiv vergi təsir və perspektiv təsərrüfat sahələrini aşkar etmək, eləcə də onlara daha ünvanlı vergi stimulu sistemi yaratmaq mümkün olduğu üçün aparılan stimullaşdırmalar daha səmərəlidir.

Vergi tənzimlənməsinin təkmilləşdirilməsi tədbirlərini və iqtisadiyyatın bank sektorunun vergi tənzimlənməsi mexanizminin konkret təkmilləşdirilməsi istiqaməti kimi bank sektorunun inkişafı problemlərini öyrəndikdən sonra, tərəfimizdən dövlət səviyyəsində təsbit edilməli olan, bəzi tədbirlər təklif olunmuşdur.

Ölkəmizdə banklar və bütövlükdə bank sisteminin kapitallaşma səviyyəsinin aşağı olması hamıya məlumdur. Son illərdə Mərkəzi Bank bu problemi bankların xüsusi vəsaitlərinin minimal həcminə münasibətdə tələbləri artırmaqla, yalnız

inzibati metodlarla həll etməyə çalışıb. Kiçik və orta banklar faktiki olaraq süni yolla maliyyə bazarından “çıxarılır”.

Təhlillər göstərir ki, iqtisadiyyatın həcmi ilə müqayisədə bank sistemi əhəmiyyətli dərəcədə kiçikdir. Keçmiş bir neçə il ərzində Azərbaycan banklarında aktivlər, depozitlər və kreditlərin artımına baxmayaraq ümumilikdə aktivlər hələ də ÜDM-in təqribən 30 faizini təşkil edir.

Məlumat üçün deyək ki, beynəlxalq təcrübədə bank aktivlərinin ÜDM-in 50 faizindən yüksək olması daha məqbul sayılır. Keçmiş sosialist düşərgəsinə daxil olan Şərqi Avropa ölkələrində bu nisbət 70-80 faizi həcmindədir. Azərbaycan əhalisinin gəlirləri nəzərə alınarsa, aktivləri nəzərəcarpacaq dərəcədə artırmaq mümkündür. Bunun üçün nağdsız ödənişlər sistemi inkişaf etdirilməli, əhalinin banklara inamı bir qədər də gücləndirilməli və kredit siyasəti yaxşılaşdırılmalıdır.

Yuxarıda qeyd olunanlarla əlaqədar təklif esirik ki, kommersiya banklarının mənfəətinin kapitallaşmanın artırılmasına yönəldilmiş hissəsinin mənfəət vergisindən azad olunmasını təklif edirik. Fikrimizcə, bu kiçik regional banklara xüsusi kapitallarını tənzimləmək və müstəqil maliyyə-kredit təşkilatı statusunu saxlamaq imkanı verəcək.

Zənnimizcə, həmçinin maya dəyəri hesabına ehtiyat fondlarının yaradılması üzrə banklara verilən səlahiyyətləri daha da genişləndirmək lazımdır. Bu addım kiçik banklara xüsusi kredit resurslarını artırmaq və iqtisadiyyatın real sektorunun kreditləşməsində aktiv iştirak etməyə imkan verəcək.

Həmçinin yaxşı olardı ki, cəlb edilmiş vəsaitlər üzrə faizlərin vergiyə cəlb olunması məqsədilə vahid uçot qaydası tətbiq olunsun. Fikrimizcə, borclar üzrə faizlər kredit və depozit faizlərində olduğu kimi mənfəət vergisi üzrə vergi bazasından çıxılsın.

İqtisadiyyatın müxtəlif fəaliyyət növlərinə investisiya qoyuluşunun təhlili onu göstərir ki, regional kredit təşkilatları iqtisadiyyatın kreditləşdirilməsi prosesinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir.

Bununla əlaqədar olaraq, ölkəmizdə bankların iqtisadiyyatın real sektoruna uzunmüddətli investisiya qoyuluşunun stimullaşdırılması artırma məqsədilə mənfəət vergisi dərəcəsinin regionlar üzrə 15% müəyyən edilməsi daha məqsədəuyğundur.

Qanunvericiliyin vergi tənzimlənməsinin mühüm problemlərindən biri vergi qanunvericiliyi normalarının birmənalı tətbiq olunmaması, onların metodiki cəhətdən tam işlənməməsidir ki, bu da vergi inzibatçılığının səmərəliliyini aşağı salır.

Eyni zamanda vergi inzibatçılığının keyfiyyətinin artırılması üçün mühüm şərtlərləri aşağıdakılardır:

- vergi orqanlarının təşkilari strukturlarının təkmilləşdirilməsi (o cümlədən, kommersiya bankları üçün xüsusi müfəttişliyin yaradılması) və onların maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi;
- nəzarət işinin yeni texnologiyalarından istifadə olunması (o cümlədən, səyyar vergi yoxlamasının aparılması üçün vergi ödəyicilərinin seçimi üzrə);
- vergi orqanları və ödəyicilər arasında qarşılıqlı əlaqə konsepsiyasının dəyişilməsi;
- analitik işin informasiya-texnoloji təminatının prinsipcə yeni səviyyəyə qaldırılması (məlumatların işlənməsi mərkəzlərinin (MİM) yaradılması);
- kadrların ixtisas səviyyəsinin artırılması, vergi orqanları işçilərinin fəaliyyətinin keyfiyyətli peşəkar standartlarının hazırlanması.

Hazırda yoxlamaqabağı təhlilin ayrı-ayrı aspektləri ləğvinə işlənməmiş və təkmilləşdirilməsi tələb olunur. Belə ki, vergi orqanlarının analitik fəaliyyəti (o cümlədən, onun aparılmasının prinsip və ardıcılığı) yalnız son illər ərzində aktiv iştirak etmişdir.

Bununla əlaqədar olaraq bizə elə gəlir ki, təklif olunan ardıcılıqla həyata keçirilmiş yoxlamaqabağı təhlil, yalnız keçiriləcək səyyar vergi yoxlamasına sərv olunan vaxtı deyil, həmçinin onun effektivliyini artırma bilər.

Hesab edirik ki, yoxlamaqabağı təhlilin mahiyyətini daha dəyindən başa düşmək və onun aparılması ardıcılığını müəyyən edilməsini, bütövlükdə vergi

nəzarəti üçün xarakterik olan və məhz yoxlamaqabağı təhlilin xüsusiyyətləri ilə əlaqədar prinsiplər olmaqla iki qrupa ayrılması daha məqsəduyğundur.

Qanuna zidd fəaliyyətin aşkar edilməsi, qarşısının alınması və bankların iştirakı ilə vergitutmadan yayınma sxemləri üzrə vergi inzibatçılığının gücləndirilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin həyata keçirilməsi lazımdır:

- iştirakı ilə vergidən yayınma sxeminin həyata keçirildiyi banklara münasibətdə qarşılıqlı aslı olan şəxslər haqqında informasiya toplanmasını üzrə vergi orqanlarının işini aktivləşdirmək;
- ayrı-ayrı bank strukturlarının fəaliyyəti haqqında informasiya mübadiləsi baxımından vergi orqanlarının Mərkəzi Bank və hüquq-mühafizə orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirmək;
- yeni bank əməliyyatları, məhsullarının vergiyə cəlb edilməsi, bankların iştirakı ilə vergilərin azaldılması sxemləri üzrə metodoloji aspektləri təkmilləşdirmək.

İqtisadiyyatın bank sektorunun vergi tənzimlənməsinin mövcud mexanizminin konkret təkmilləşdirilməsi istiqaməti kimi dövlət səviyyəsində maya dəyəri hesabına ehtiyat fondlarının yaradılması üzrə bankların hüquqlarının genişləndirilməsini təklif edirik. Fikrimizcə, bu addım ölkənin (sonralar isə xüsusilə inkişaf etmiş ölkələrin) hələ mənimsənilməmiş bazarlarına daha aktiv daxil olmaq, iqtisadiyyatın real sektorunun kretitləşdirilməsində daha aktiv iştirak etmək imkanı vermiş olacaq. Konkret olaraq misal kimi bankın xalis mənfəəti hesabına formalaşan sair bank aktilərinə görə ehtiyatı göstərmək olar. Bu qayda beynəlxalq praktikaya uyğun gəlmədiyi üçün təklif edirik ki, ya onun yaradılması qaydası işlənsin, yaxud onun yaradılması üzrə xərclərin maya dəyərinə aid edilməsinə icazə verməklə yanaşı, bu proses üzərində nəzarət gücləndirilsin.

Bundan başqa, təklif edirik ki, mənfəət vergisi üzrə vergi bazası, kredit və depozitlər üzrə faizlərdə olduğu kimi, cəlb edilmiş borc vəsaitləri (o cümlədən bankın xüsusi kapitalının artırılma mənbəyi olan subsidiyalar) üzrə faizlərin məbləği qədər azaldılsın və vergituma məqsədləri üçün vahid uçotu aparılsın.

Müxtəlif ölkələrin bank sistemlərinin xarakteristikalarının təhlili nəticələri çox əminliklə belə deməyə əsas verir ki, bazar münasibətləri yüksək səviyyədə inkişaf etmiş ölkələrə maliyyə vasitəçiliyinin diversifikasiya dərəcəsinin yüksək olması xasdır. Bu isə xüsusilə, bu iri, orta və kiçik banların uzlaşması və qarşılıqlı surətdə tamamlamasına əsaslanır. Bundan başqa, analitik xidmətlər tərəfindən müxtəlif ölkələrdə aparılmış araşdırmalar onu göstərir ki, kiçik əmtəə istehsalçılara, kiçik biznesə xidmət göstərilməsində kiçik banklar mühüm rol oynayır və düzgün mövqe tutduqları halda tamamilə rəqabət qabiliyyətli olurlar.

Bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə dövlət regional kredit təşkilatlarına dəstək göstərir. Məsələn, Almaniya, Fransa və Niderlanda kiçik və orta biznes müəssisələrinin kredit korporativlərinə müraciət etməsi praktikası geniş yayılmışdır və onların payı kredit bazarında təxminən 45 % təşkil edir.

Kiçik banklar iqtisadiyyatın regional sektoruna yaxınlığı bilavasitə təmin etməklə yanaşı, yerli səviyyədə problemləri daha bacarıqlı və operativ həll etmək bacarığına malikdir. İri banklardan fərqli olaraq, yerli banklar qərar qəbul edərkən müştərinin kredit qabiliyyətli olması və yerlərdə biznes ehtiyaclarını dərinlən tanımaq baxımından biliklərinə əsaslanaraq, qarşılıqlı münasibətlər şəraitində bank fəaliyyətinə daha çox meyil edirlər.

Yuxarıda deyilənlərlə əlaqədar təklif edirik ki, kommersiya bankları mənfəətinin kapitallaşmanın artırılmasına yönəldilmiş hissəsindən mənfəət vergisinin tutulmamasın. Bu güzəştin tətbiqi, müəyyən şərtlərə riayət olunmaqla, regional kiçik banklara xüsusikapitalını artırmaq imkanı verəcək.

Müasir şəraitdə iqtisadiyyatın real sektorunun bank kreditləşdirilməsinin gücləndirilməsinə ehtiyac duyulur. Bu həm kapitalın sektorlararası axını üçün iqtisadiyyatda banklar tərəfindən həyata keçirilən maliyyə vasitəçiliyi rolunun artması, həm də müasir şəraitdə kreditləşmənin effektivlik səviyyəsinin aşağı olması ilə şərtləndirilir. İqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərinə maliyyə qoyuluşlarının həcminin təhlili göstərir ki, təşkilatların regional kreditləşdirilməsi iqtisadiyyatın inkişafı prosesinə həlledici təsir göstərir.

Bankların iqtisadiyyatın real sektora uzunmüddətli kreditləşdirilməsinə olan maraqlarını artırmaq üçün mənfəət vergisi üzrə güzəştədən istifadə etmək lazımdır. Təklif edirik ki, sadələşdirilmiş vergidə olduğu kimi maliyyə-kredit təşkilatlarının bank sektorunun regional filiallarına münasibətdə mənfəət vergisi üzrə diferensial vergi dərəcələri tətbiq olunsun.

Bankların iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya qoyuluşunu stimullaşdırmaq məqsədilə dövlət səviyyəsində aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

- müəssisələrə overdraft və kredit xətti limitlərinin saxlanmasına görə banklara ödədikləri komissiya haqlarını maya dəyərində aid etmək hüququnun verilməsi;
- lizinq əməliyyatlarında iştirak edən müəssisə və banklara verilən güzəştlərin artırılması;
- ssudalar üzrə mümkün ola biləcək itkilərə, qabaqcıl bank və müəssisələrə zəmanət və zəminlik verilməsinə görə ehtiyatların yaradılması məqsədilə nəzərə alınan təminat növlərinin genişləndirilməsi;
- iqtisadiyyatın qabaqcıl sahələrinin kreditləşdirilməsindəki payı, aktivlərin məbləğ tərkibindəki müəyyən olunmuş həddən yuxarı olan banklar üçün mənfəət vergisi üzrə güzəştli vergi dərəcəsinin tətbiqi;
- müəssisələrə kreditlər üzrə faizləri cari xərclər kimi tam həcmdə maya dəyərində daxil etmək hüququnun verilməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, bank fəaliyyətinin tənzimlənməsində mənfəət vergisi mühüm rol oynayır.

Vergi ödəyicisi kimi kommersiya banklarının fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi üçün uzun müddət ərzində mənfəət vergisi üzrə optimal və stabil vergi dərəcəsinin müəyyən edilməsi və saxlanması lazımdır.

Kommersiya banklarının müasir vergiyə cəlb edilmə sisteminin əsas problemi iqtisadiyyatın real sektorunun (kənd təsərrüfatı, maşınqayırma, yeyinti sənayesi, kiçik biznes), yəni prioritet sahələrinin inkişafına uzunmüddətli vəsait qoyuluşu istiqamətində real stimulların olmamasıdır.

Eyni zamanda, aydındır ki, hazırda kommersiya bankları dövlət baxımından ölkə iqtisadiyyatının prioritet sahələrinin uzunmüddətli maliyyələşdirilməsini həyata keçirə biləcək iqtidarında olan yeganə real investordur.

Beləliklə, bu istiqamətdə bank fəaliyyətinin inkişasını stimullaşdırmaq məqsədilə, bank mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi üzrə güzəştlərin genişləndirilməsi məqsədəuyğundur. Belə ki, kommersiya bankların iqtisadi qeyri-sabitlik və vergitutma sahəsində daimi dəyişikliklərin edildiyi müasir şəraitində sənaye sektoru, kənd təsərrüfatı, kiçik biznesin uzunmüddətli və xüsusilə innovativ kreditləşdirilməsini məhdudlaşdırmaq və tətbiq etməmək məcburiyyətində qalır.

Fikrimizcə, kommersiya bankları üçün mənfəət vergisi üzrə elə vergi güzəştləri sistemi tətbiq olunmalıdır ki, kənd təsərrüfatı, elmtutumlu sənaye kimi xalq təsərrüfatı sahələrini güzəştli uzunmüddətli kreditləşdirməyə, eləcə də təbiəti mühafizə tədbirlərinin, sosial sferaya, mənzil tikintisinə, kiçik biznesin inkişafına investiya qoyuluşuna stimullaşdırmış olsun.

Aydındır ki, kommersiya banklarını vergi güzəştlərinin köməkliyi ilə ticarət-vəsaitçilik əməliyyatları deyil, istehsalın kreditləşdirilməsinə stimullaşdırmaq lazımdır.

Təəsüflər olsun ki, ölkəmizin praktikasına tətbiqindən əhəmiyyətli dərəcədə makroiqtisadi səmərə olunacağı halda, qeyri-ənənəvi işlərin tətbiqinin stimullaşdırılmasınayönəldilmiş tamamilə nəzərdə tutulmamışdır.

Məsələn, ölkəmizdə sənaye müəssisələrinin inkişafı üçün əsas vəsaitlərin istismardan çıxması və yeniləşdirilməsi əməslinin artırılması, yeni texnologiyaların tətbiqinin gücləndirilməsi lazımdır. Belə ki, yeni texnikanın tətbiqi çox vəsait tələb etdiyi üçün çıxış yolu kimi kommersiya banklarının lizinq əməliyyatlarının genişləndirməsi çıxış edə bilər.

Hazırda kommersiya banklarının mənfəətinin vergiyə cəlb edilməsi üzrə səmərəlilik və effektivli güzəştlər sisteminin yaradılması problemi olduqca aktual və öz lazımı həllini tapmamışdır.

Fikrimizcə, tədqiqat işində tövsiyyə etdiyimiz təkliflər qanunpozuntusuna yol verilməsinə görə vergi orqanlarının inzibati və cinayət məsuliyyətinin artırılması, iri vergi ödəyicilərinin vergidən yayınma imkanlarının azaldılması, iqtisadiyyatın bank

sektoruna düşən vergi yükünün azaldılması, vergi sisteminin fəaliyyəti və vergi nəzarətinin həyata keçirilməsi üzrə məsrəflərin minimallaşdırılması, real vergi öhdəliklərinin aşkar edilməsi, stabli və şəffaf oyun qaydalarının müəyyən edilməsi, dövlət tərəfindən vergi iddiaları ehtimalının aşağı salınması hesabına, vergi inzibatçılığının effektivliyini əhəmiyyətli dərəcədə qaldırmaq olar.

3.2. Müasir şəraitdə kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi metodları

Müasir şəraitdə kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsi daha çox aktualıq təşkil edir. Bu proses bilavasitə bank sektorunun fəaliyyətindən və onun təkrar istehsal prosesindəki rolundavergi sisteminin mühüm elementidir. Bu gün birinci dərəcəli vəzifə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin optimallaşdırılmasıdır. Bununla əlaqədar inkişaf etmiş xarici ölkələrdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin mövcud mexanizmi ilə raspublikamızda fəaliyyət göstərən kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi sisteminin müqayisəli təhlilini aparmaq tələbatı ortaya çıxır. Bu təhlil həmin strukturların vergitutma proseslərindəki fərqləri müəyyən etməyə imkan verəcək.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsi mürəkkəb məsələdir, çünki onlar yalnız iri vergi ödəyiciləri deyil, həmçinin iqtisadi sferaya əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən iqtisadi agent rolunda da çıxış edirlər. Banklar büdcəyə vergilər, sığorta ayırmaları və yığımlar ödəyir. Bundan başqa, dövlətin xeyrinə vergilər ödəməklə dövlət və vergi öyrəyiciləri arasında vasitəçi miki çıxış edirlər. Və nəhayət, banklar vergi ödəyivilərinin pul vəsaitlərindən vergi hesablayıb tutaraq büdcəyə köçürürlər.

Kommersiya bankları sahibkarlıq fəaliyyəti subyektləri kimi dövlətə mənfəət vergisi, ƏDV, əmlak vergisi, torpaq vergisi, yol vergisi, qiymətli kağızlarla əməliyyatlara görə vergi ödəyirlər. Kommersiya bankları fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi baxımından ƏDV və mənfəət vergisi xüsusi rol oynayır. Bununla əlaqədar mənfəətin daha effektiv vergiyə cəlb edilməsinə tələbat artır. Belə ki, mənfəət vergisi ödənildikdən sonra bankların sərəncamında qalmış xalis mənfəətin çox olması iqtisadiyyatın real sektoru üçün verilmiş kreditlərin sayını və həcmnin artmasına imkan verir ki, bu da son nəticədə, istər real sektor müəssisələrinin və bütün səviyyədən olan büdcələrin, istərsə də kredit təşkilatlarını gəlirlərinin artması ilə nəticələnir. Belə olan halda isə vergitutma iqtisadiyyatın inkişaf aləti və işlərin (malların, xidmətlərin) istehsalı və satışı proseslərinin stimullaşdırıcısı kimi rolunda çıxış edəcək [13].

Xarici ölkələrdə kommersion banklarının vergiyə cəlb edilməsində əsas diqqət bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və stimullaşdırılmasına yetirilir. Hazırda həmin ölkələrdə aşağıdakı stimullaşdırıcı üsullardan istifadə olunur:

- kiçik və yeni yaradılmış kommersion bankları üçün güzəştlərin tətbiqi;
- uğurlu fəaliyyətgöstərən mənəətlə işləyən kommersion bankları üçün mənəət vergisi dərəcəsinin artırılması;
- istehsalın və bank sferasında investisiyanın həcmnin stimullaşdırılması üçün amortizasiya siyasətinin təkmilləşdirilməsi;
- istehsal üçün verilmiş uzunmüddətli kreditlərdən alınmış bank gəlirlərinin vergidən azad edilməsi, müəssisələr üçün isə istehsalın inkişafı və modernizə olunması üçün alınmış uzunmüddətli bank kreditlərinin istifadə olunmasından alınmış gəlirlər üzrə mənəət vergisi dərəcəsinin aşağı salınması;
- gəlir və xərclərin müəyyən edilməsi üzə müvafiq metodların (kassa metodu, yaxud hesablama metodu) seçimi.

Təssüflər olsun ki, Maliyyə Nazirliyinin kommersion banklarının iqtisadiyyatın real sektorunda istehsalın inkişafına uzunmüddətli investisiyalaşdırılmasına həvəsləndirilməsi üzrə vergitutma mexanizminin optimallaşdırılması və onların bu maliyyəşdimədən əldə etdikləri gəlirlərin vergidən azad edilməsi kimi lazımı stimullaşdırıcı tədbirlər görülməmişdir.

Fikrimizcə, bu kreditlərə olan tələbatın artırılması üçün vergi qanunvericiliyində elə dəyişikliklər etmək lazımdır ki, kommersion bankları müvəqqəti olaraq mənəət vergisindən azad olunsun və sonrakı dövrlərdə uzun müddət ərzində bu vergi üzrə vergi dərəcəsi aşağı salınsın. Hesab edirik ki, dövlət tərəfindən bu addım atılsa, onda büdcə vergi daxilolmaları əhəmiyyətli dərəcədə artmış olacaq. Belə ki, müəssisələrin maliyyə imkanları artdıqca onların fəaliyyətləri genişlənənib inkişaf etdikcə ƏDV kimi digər vergiləri ödəməli olacaqlar. Məlundur ki, ƏDV vergitutma bazası mənəət deyil, sadışın ümumi həcmi çıxış edir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda bank əməliyyatlarını əksəriyyəti ƏDV cəlb edilmədiyi üçün büdcə böyük məbləğdə vergi daxilolmaları itirir.

Bununla yanaşı, qeyd etmək istərdik ki, qanunvericiliyə ediləcək bu düzəliş yalnız uzunmüddətli kreditləşmələrin həqiqətən məqsədli təyinatı üzrə həyata keçirilməsinə nəzarət edə biləcək effektiv monitoring və nəzarət xidmətinin mövcudluğu şəraitində səmərəli ola bilər. Banklar yalnız əldə edəcəyi mənfəəti deyil, müəssisələrin aldıkları kreditlərdən alacaqları qazancı nəzərə almalıdır.

Kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi prosesi büdcə gəlirlərini artırmış olar ki, bu da son nəticədə bütövlükdə dövlət və iqtisadiyyatın yaxşılaşdırılmasına pozitiv təsir göstərmişlər. Həmçinin dövlət alınmış gəlirləri yenidən bölüşdürməklə əhalinin aztəminatlı təbəqəsinin problemlərini həll etmiş, cəmiyyətdə sosial gərginliyi azaltmış olur.

Yeni xidmət yaradılarkən müxtəlif şövələrin mütəxəssislərini, lazım gəldikdə isə yeni əməkdaşlar cəlb etmək lazımdır. Komanda yalnız iqtisadçı, mühasiblərdən deyil, həmçinin texnologiyalardan, texniki işçilərdən, istehsalat rəhbərlərindən və lazımı informasiyanın formalaşmasını təmin edə biləcək strukturlardan ibarət olmalıdır.

İdarəetmə uçotu tətbiq olunarkən praktiki sənədlərin olmaması, idarəetmə uçotu üzrə ədəbiyyatların əksəriyyətinin isə yalnız nəzəri qaydaları əks etdirməsi kimi metodiki çətinliklər yaranır.

Digər problem idarəetmə uçotu sahəsində ixtisaslı mütəxəssislərin, eləcə də onun mahiyyəti ilə əlaqədar idarəetmə hesabatının formalaşması və təqdim olunması üzrə metodiki baza və standartların olmamasıdır. Ona görə müəssisələrdə idarəetmə uçot və hesabatı sistemi yaradılarkən texnologiya və proseslərin mükəmməl təsnifləşdirilməsi lazımdır.

Həmçinin informasiya ilə operativ işlənməsi üçün kompyuter texnologiyalarından və proqram təminatından istifadə zamanı problemlər yaranır. Əksər hallarda bu problem sistemin işlənməsi və tətbiqi prosesində rəhbərliyin lazımınca iştirak etməməsi səbəbindən yaranır. Ona görə idarəetmə uçotu yaradılarkən tam nəzarət prosesini həyata keçirə biləcək qrupun hazırlanması lazımdır. Bu zaman ibirinci növbəli vəzifə əməkdaşların idarəetmə uçotu xidmətinin təyinatı və onun tətbiqindən gözlənilən nəticələrlə tanış olmasıdır. Belə ki,

əməkdaşların psixoloji cəhətdən hazır olmaması bir çox hallarda tətbiq mərhələsində daxili mübahisələrə səbəb olur.

Beləliklə, qeyd etmək istərdik ki, müəssisələrdə idarəetmə sisteminin tətbiqi onun həyata keçirilməsinə ciddi surətdə hazırlıq tələb edir.

Sonda, yuxarıda deyilənləri ümumiləşdirərək belə nəticəyə gələ bilərik ki, hazırda vergi tənzimlənməsinin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artdığı üçün müəyyən bank əməliyyatlarının effektivlik və çətin həyata keçirilməsinin vergi stimullaşdırılmasına olan ehtiyac əhəmiyyətli dərəcədə artır.

3.3. Kredit təşkilatlarında elektron bank texnologiyalarının tətbiqi ilə auditin aparılmasının təkmilləşdirilməsi yolları

Elektron texnologiyaların sürətli inkişafı və məsafədən xidmətə keçid risklərin səviyyəsini əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır və bu səbəbdən kredit təşkilatlarında auditə olan tələb və vəzifələrin dəyişməsi labüdləşdi. Bu paraqrafda elektron bank texnologiyalarından istifadə və məsafədən bank xidmətləri zamanı yaranan risklərin xüsusiyyət və problemlərini açıqlamağz çalışacağıq. Həmçinin elektron bank texnologiyaları və məsafədən bank xidmətləri üçün auditin lazım olmasını əsaslandırmağa və onun təkmilləşdirilməsi yolları üzrə tövsiyələr vergəyə cəhd edəcəyik.

İnformasiya texnologiyalarının və elektron bank xidməti sisteminin tətbiqi müasir şəraitdə xərcləri azatmağa, potensial müştərilərin əhatəsini genişləndirməyə, bank əməliyyatlarının aparılması sürətini artırmağa imkan verən, bank fəaliyyətinin inkişafı və təkmilləşdirilməsi üçün lazımı prosesdir. Eyni zamanda elektron texnologiyalar çoxsaylı risk və təhlükələrin (o cümlədən nisbətən yeni) yaranmasına, deməli həmçinin onlara nəzarət və auditin təşkilində problemlərə səbəb olur. Məhz bu səbəbdən bankda daxili audit sistemində adekvat dəyişikliklər etmək lazım gəlir.

Elektron bankçılıq inkişaf etdikcə, elektron texnologiyaların təhlükəsiz istifadəsi və yeni bank riskləri mənbələrinin əmələ gəlməsi ilə əlaqədar məsələlər aktuallaşır. Bu zaman həmçinin texnika ilə aparılan əməliyyatların rolu da artır. Belə olan halda metodiki göstərişlər, texniki vasitələr və ixtisaslı mütəxəssislərlə (keyfiyyətli auditin aparılmasını təmin edə biləcək auditorlar) təmin etmək şərtilə, auditin təşkilinə yanaşmalarda müvafiq dəyişikliklər edilməlidir.

Daxili audit probleminin təşkili problemi real obyektlərin fəaliyyətinə və faktiki olaraq virtual məkan vasitəsilə bankdaxili proseslərin tamlığına nəzarətin lazım olmasıdır. Nəzərə alaraq lazımdır ki, elektron texnologiya və ödəniş vasitələrindən istifadə hesablaşma iştirakçılarının əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi deməkdir. Ödəniş sistemlərinin fəaliyyətini təmin edən və ödəniş

infrastrukturu subyektləri, həmçinin müştərilərlə subyektlər arasında qarşılıqlı əlaqəyə nəzarət olunması lazımdır. Bu zaman əhəmiyyətli xüsusiyyətdən irəli gələn qarşılıqlı əlaqə riski yaranır. Nəzarət elektron hesablaşma sisteminin bütün struktur elementlərinin fəaliyyətinin təhlükəsizlik, fasiləsizlik və effektivliyinə yönəldilməlidir.

Biznesdə hər bir məqsədyönlü fəaliyyət üçün riskin xarakterik olmasını və onların yalnız minimum səviyyəyə qədər azaltmaq mümkün olduğunu nəzərə alsaq, risklərin aşağı salınması tədbirləri görülərkən, struktur bölmələrdə elektron texnologiyaların tətbiqi ilə göstərilən bank xidmətlərindəki pozuntu risklərini, bankın əsas fəaliyyət riskləri ilə uyğunlaşdırmaq və iyerarxiya prinsipi üzrə əlaqələndirmək lazımdır. Eyni zamanda bankdaxili və prvyayderlərlə qarşılıqlı əlaqəni təmin edən, həmçinin müştərilərlə hesablaşmalar zamanı informasiya mübadiləsi proseslərinin auditini aparmaq lazımdır.

Daxili audit proseslərinin tərkib hissəsi olan yenidən dəyərləndirmə və konkret prosedurların tətbiqinə uyğunlaşdıran texnoloji proseslərə, onlara xas olan risklərin aşkar və yaranan risklərin idarə edilməsinin optimallaşdırılması üçün elektron texnologiyaların tətbiqinə əsaslanan proseslərə müvafiq qurulmalı olan nəzarət prosedurlarını müəyyən edilməsinə əsaslanmalıdır [10].

Məsələ ondadır ki, məsafədən xidmətdə nəzarət prosedurlarının auditinin təşkili xüsusiyyətləri elektron texnologiyaların tətbiqi ilə bağlı yaranmış yeni ənənəvi risklərlərin əlaqəsinin qiymətləndirilməsinə yanaşmalrda dəyişiklər olunmasını tələb edir. Həmçinin, hazırda məsafədən bank xidmətləri və elektron texnologiyalara xas olan əlavə səciyyəvi risklərin yaranması ilə əlaqədar işlər daha da çətinləşir.

Belə olan halda məsafədən bank xidməti zamanı yaranmış riskləri ayrıca qrupa ayırmaq lazımdır? Sualın mübahisəli olmasına baxmayaraq tamamilə aydındır ki, əsasən texnoloji xarakterli bank risklərinin yeni komponentləri, nəzəri yanaşmalara əhəmiyyətli korrektələr olunmasını, həmçinin bu risklərin müəyyən, təhlil, manitorinq, audit və optimallaşdırılması metodikalarının hazırlanmasını tələb edir.

Elektron texnologiyaların tətbiqi şəraitində audit zamanı, bankın müştərilərlə virtual işləməsi, qarşılıqlı əlaqənin isə ananım olması nəzərə alınmaqla, real obyektlərin fəaliyyətinə nəzarət olunması və faktiki olaraq virtual mühit vasitəsilə bankdaxili proseslərin tamlığına nəzarət etmək lazımdır.

Belə olan şəraitdə daxili audit onları təmin edən texniki vasitələrin və elektron texnologiyalardan istifadənin təhlükəsizliyini qiymətləndirməlidir. Bu zaman aparılan əməliyyatların texnika ilə aparıldığı üçün audit texniki cəhətdən təmin olunmalıdır. Lakin təcrübədə yeni xidmət növlərinin tətbiqi heç də həmişə audit fəaliyyətində nəzarət və monitorinqin adekvat vasitə və alətləri ilə təchiz olunmur. Məhz bu səbədən bəzi əhəmiyyətsiz çatışmamazlıqlar səbəbindən audit yoxlamalarını səmərəliliyi aşağı düşür.

Audit yoxlamalarının keyfiyyət və səmərəliliyi elektron bankçılıq sisteminin fəaliyyətinin audit yoxlamasının aparılmasının konkret avtomatlaşdırılmış bankdaxili sistemlərinə uyğunlaşdırılmış metodikasının hazırlanması yolu ilə mümkündür. Bunun üçün avtomatlaşdırılmış bank işi sitemində daha çox rast gəlinən maneələr və bununla əlaqədar yol verilən fırıldaqlar haqqında informasiyanı müəyyən və təhlil edildikdən sonra, qanun pozuntusu və risklərin aşkar edilməsinə auditor nəzarətinin alqaritmini hazırlamaq lazımdır. Hesablamaların elektron texnologiyalar tətbiq olunmaqla məsafədən bank xidmətlərinə nəzarət sistemi nəzarət edilən obyektlər və onlara xas olan risklərə əsaslanan risk olmalıdır.

Məsafədən və elektron texnologiyalarla bağlı risklərin yaranma səbəbi ikili xarakterə malidir:

1) *ənənəvi risklərin xarakterinin güclənməsi və dəyişməsi*: strateji, əməliyyat, hüquqi, etibarın itirilməsi, likvidlik;

2) *hələlik nəzarət və monitorinq metodikasının ümumiləşdirilməsi və hazırlanması metodikası üzrə təcrübəsi olmayan, əsasən yalnız proqnozlaşdırılan və realizə olunmamış yeni risklərin yaranması*.

Bütövlükdə elektron texnologiyadan istifadə və məsafədən bank xidmətinin inkişafı bank fəaliyyətilə bağlı bir sıra əhəmiyyətli risklərin sayını artırır və modifikasiya etməklə yanaşı, həmçinin onun bütün risklərinin əhəmiyyətini artırır.

İnternet bankçılıq sisteminin tətbiq olunması ilə bağlı bank riskləri Mərkəzi Bankın “Kredit təşkilatları tərəfindən internet bankçılıq sistemi tətbiq olunmaqla aparılan əməliyyatlar zamanı yaranmış risklərin idarə edilməsinin təşkili üzrə tövsiyələr haqqında” və “Məsafədən bank xidmətində risklər haqqında” məktublarda nəzərdən keçirilmişdir.

Elektron bankçılıq çərçivəsində göstərilən xidmətlərin təmin edən məsafədən bank xidməti və prosesləri zamanı yaranan risklər ilk növbədə strateji, əməliyyat, hüquqi, işgüzar reputasiyanın itməsi, likvidlik kimi risklərə təsir edir. Proqram və texniki vasitələrdə fasilə, imtina, pozuntu və ya zədələnmələri, təbii, texnoloji və sosial xarakterli əlverişsiz hadisələri risklər sırasına aid etmək olar. Daima modifikasiya olunan və çətinləşən müxtəlif növ zərərli proqramlar və elektron viruslar geniş yayılmışdır. Bundan əlavə bank tərəfindən elektron sitemdən və məsafədən xidmətdən istifadə etməklə xidmətlər göstərilərkən, bankın məsafəli texnologiyalarının bu proseslərinə, risklərə nəzarət edilməsi mümkün olmayan müştərilərə malik kompyuterlərinə qoşulu olması səbəbindən risklər daha da artır.

Audit prosesində İnternet şəbəkəsi vasitəsilə təqdim olunan informasiyaların itməsi və təhrif olunması, onlara qanunsuz müdaxilələrə qarşı aktiv qorunma proqramlarının mövcudluğu, həmçinin avadanlıq, proqram təminatı və informasiya resurslarına İnternet vasitəsilə qoşulma və daxilolmalara görə cinayətkar hücum ehtimalından qorunmaq üçün görülən mövcud tədbirlərin effektivliyi araşdırılmalıdır.

Elektron bank xidməti texnologiyalarının tətbiqi şəraitində auditin təşkili zamanı qabaqlayıcı, operativ-qabaqlayıcı nəzarət və daxili qiymətləndirici auditin kompleks tədbirlərindən fasiləsiz istifadə olunmasını təmin etmək lazımdır. Elektron texnologiya və məsafədən bank xidmətləri zamanı təhlükə və neqativ hadisələrin daha geniş spektri operativ riskin üzərinə düşür [13].

Belə olan şəraitdə audit prosesi aşağıdakı məqamlara yönəldilməlidir:

- ❖ təşkilatın kompyuter və avtomatlaşdırılmış fəaliyyət sisteminin fasiləsizliyinin monitorinqi;
- ❖ məxvi informasiyanın axınına, kütləvi məlumat bazasına və bank program təminatına qanunsuz daxilolmalara yol verilməməsi;
- ❖ antivirus müdafiəsinə nəzarət.

Elektron bankçılıq sferasında auditin aparılması problemlərindən biri qiymətləndirmə obyektini və parametrlərinin müəyyən edilməsinin labüdlüyüdür. Bununla əlaqədar əsasında xüsusi hazırlanmış program arxivini yaratmaq imkanı verən bank əməliyyatlarının uçot və təhlili sertifikatlaşdırılmış metodikasını işləmək lazımdır.

Həminin elektron bank texnologiyaları və məsafədən bank xidmətləri üçün standart nəzarət sxemləri tərtib olunmalıdır.

Nəzarət təşkil olunarkən müvafiq obyektlərin formal nəzarətindən aşağıdakı istiqamətlərə yönəldilmiş təhlükəsizliyin idarə edilməsi sisteminə keçmək lazımdır:

- təhlükə və mühafizə olunan obyektlərdəki dəyişikliklərə görə sistemin daimi tənzimlənməsinə nəzarət;
- lazımı təhlükəsizlik xidmətlərini təmin edən vasitələrin vəziyyətinə nəzarət;
- informasiya resurslarına istifadəçilərin daxil olmasına və daxil olma siyasətinin bank rəhbərliyi tərəfindən aparılan inzibati siyasətə uyğunluğuna nəzarət;
- elektron bank əməliyyatları zamanı müştərilərin həqiqiliyinin təyin edilməsinə nəzarət (eyniləşdirmə və aytendifikasiya);
- elektron formada müqavilələr bağlanarkən müntəzəmlik və məsuliyyətliyə nəzarət (rəqəmsal elektron imzanın (REİ) düzgün qurulmuş idarəetmə sisteminə əsasən elektron sənədin əsil olması və etibarlılığının təmin olunması);
- vəzifə bölgüsünün təmin olunması üçün lazımı tədbirlər (sənaye və istehsal segmentlərinin bölüşdürülməsi üzəə dəqiq siyasət);

- elektron bank sistemi və məlumat bazasına daxil olmaq üzərində nəzarət;
- məlumatların tamlığının qorunmasına nəzarət;
- mühüm informasiyanın məxviliyinin təminatına nəzarət;
- sistem nasazlığı hallarında mövcud hərəkətlər planına nəzarət.

Daxili qiymətləndirici auditin təşkili və aparılmasına aşağıdakı prosedurlar daxil edilməlidir:

1) elektron üsulla aparılan və aşağıda göstərilənləri aşkar etmək imkanı verən əməliyyatlara müşahidə sisteminin yoxlanması:

➤ *yaranmış insidentlər barədə rəhbər orqanlarının məlumatlandırılması sisteminin işinin səmərəliliyini;*

➤ *informasiya xidmətləri və əməliyyatların rəsmiləşdirilməsi prosedurları sferasında risklərin idarə edilməsi mexanizminin mövcudluğunu, onun bank risklərinin idarə edilməsinin ümumi strategiyasına uyğunluğunu.*

2) aşağıda göstərilənləri aşkar etmək imkanı verən, informasiya-texnologiya təhlükəsizliyinin lazımı səviyyədə saxlanmasına nəzarət prosedurunun yoxlanması:

❖ *kommunikasiya şəbəkəsinə müdaxilə cəhdlərini aşkar etmək və qarşısının alınmasına imkan verəcək tədbirlərin mövcudluğu;*

❖ *informasiya sistemlərindəki işlərin vəziyyətinə görə cavabdeh konkret şəxslərin mövcudluğu;*

❖ *yeni texnologiyaların tətbiqi və istifadə olunan proqramların vaxtında modernləşdirilməsi ilə əlaqədar təhlükəsizliyin təmin olunması üzrə tədbirlərin mütamadi olaraq yeniləşdirilməsi.*

3) bəzi elektron bank xidmətlərinin göstərilməsinə cəlb olunan tərəfdaşlarla qarşılıqlı fəaliyyət üzərində, aşağıda göstərilənləri aşkar etmək imkanı verən izlənmə rejiminin təşkilinin yoxlanması:

■ *provayder-servizlərlə əməkdaşlığın aparılması şərtləri və səviyyəsinin mütamadi qiymətləndirilməsi və yenidən baxılması;*

- *outsorsinqlərlə bağlı risklərin mövcudluğu: ehtimal olunan kontragentlərin peşəkarlıq səviyyəsi və maliyyə vəziyyətinin təhlil edilməsi;*
- *müqavilə bağlanarkən tərəflərin məsuliyyətlərini təyin edən hədlərin dürüstlüyünün konkretliliyi;*
- *kontraktlara riayət olunma dərəcəsi və onun tamlığı;*
- *əməliyyatların outsorsinq sisteminə verilməsinin yoxlanması;*
- *tərəfdaşlar tərəfindən göstərilən elektron servislərin göstərilməsi prosesində fəvqəladə vəziyyətin yarandığı hallara görə görülməli tədbirlər planının olması.*

4) aşağıdakıları müəyyən etmək imkanı verən, elektron kanal xidmətlərindən istifadə edən müştərilərin autentifikasiyası prosedurlarının yoxlanması:

- *onlayn tranzaksiya etmiş şəxslərin əsilliyinə əmin olmaq prosedurlarının və həmin şəxsin bank hesabına daxil olmaq legitimliyinin müəyyən, yaxud həmin hesab üzrə əməliyyatlar aparmaq hüququnun olmasının avtorizasiyasının mövcudluğu;*
- *autentifikasiya baza məlumatlarının saxtakarlaşdırma və təhrif olunmadan, bu hərəkətlərin sənədləşdirilməsi cəhdindən qorunması vasitələri və metodlarının mövcudluğu;*
- *autentifikasiya edilmiş müştərilərin əvəzləndirilməsinin qarşısının alınması məqsədilə üçüncü şəxslər tərəfindən informasiya sistemlərinə daxil olunması üzərində nəzarətin olması.*

5) tranzaksiya öhdəliyindən imtinaya yol verilməməsinin və onların aparılmasını həyata keçirən əməkdaşların məsuliyyət zonasında sazişlərin ləğv olunmasına görə müvafiq cavabdehliklərini aşkar edən və onların bu hərəkətlərinə görə məsuliyyət tədbirlərinin yoxlanması;

6) baza məlumatları ilə işləyən və aşağıdakıları aşkar edən, informasiya sistemlərində işləyən bank əməkdaşlarının yerinə yetirdikləri funksiyaların təyin olunmasının yoxlanması:

- *inisirləşdirmə, avtorizasiyalaşdırma və tranzaksiyanı tamamlamaq hüququnun eyni şəxsə və ya tərəfdaş serverə verilməsinin yol verilməzliyi;*
- *informasiyanın hazırlanması, onun tamlığının yoxlanması, elektron serviz sisteminin rəsmiləşdirilməsi üzrə öhdəliklərin müxtəlif əməkdaşlar arasında bölüşdürülməsi;*
- *məhdudlaşdırılma prinsipindən yayımanın mümkünsüzlüyünün təsdiq edilməsi.*

8) informasiya sistemlərində əməliyyat və yazılışlar üzrə məlumatların tamlığının təmin olunmasının yoxlanması;

9) elektron üsulla aparılmış tranzaksiyaların uçotunun yoxlanması;

10) əsas bank informasiyasının məxviliyinin yoxlanması;

11) müştəri informasiyasına icazəsiz daxil olunmasının qarşısının alınması üzrə funksiyaların yoxlanması.

Müştəri və tərəfdaşlar tərəfindən ola biləcək iddialardan qaçmaq üçün təqdim olunmuş xidmətlərin keyfiyyətinə nəzarət edymək lazımdır. Bu özünə antivirus müdafiə sisteminin lazımı səviyyədə olmasını, elektron sistemin fasiləsizliyinin təmin olunması da daxil olmaqla, geniş audit vəzifələri əhatəsidir. Həmçinin ənənəvi formada mövcud olmayan, onların çap olunması isə əsilliyin təsdiq olunmasını tələb etməsi səbəbindən, elektron bankçılığın sübut bazasının və elektron sənədlərin hüquqi gücünün təmin olunması məqsədilə, məsafədən bank xidməti kanallarından (avtomatlaşdırılmış bank sistemindən) və elektron bankçılıqla kredit təşkilatının avtomatlaşdırılmış bank sistemi arasında qarşılıqlı fəaliyyət informasiyanın məlumat bazasında əks etdirilməsi və bütün orderlərin düzgün işlənməsinin təmin olunması baxımından audit vəzifələrini genişləndirmək və keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq lazımdır

Audit prosesində müştərilər tərəfindən aparılmış əməliyyatların mövcud qanunvericilik və normativ-hüquqi aktlara müvafiqliyi baxımından təmin olunmasına nəzarətin təmin olunub-olunmaması müəyyənləşdirilməlidir.

İnformasiya texnologiyaları kommersiya banklarının mühüm strateji istiqamətlərindən və müasir bank xidməti bazarında onun rəqabət qabiliyyətinin artırılması amillərindən biridir. Bu texnologiyanın çoxsaylı üstün cəhətləri ilə yanaşı, müxtəlif risk və təhlükələrin yaranması, həmçinin onların auditinin həll olunmamaş problemləri mövcuddur.

Elektron texnologiya və məsafədən bank xidmətindən istifadə olunmaqla göstərilən bank xidmətlərinin xarakterinin və növlərinin dəyişməsi ilə əlaqədar, daxili nəzarət mütəxəssislərinin və auditorların ixtisaslaşması, auditin keyfiyyəti qarşısında yeni tələblər qoyulur.

Qaldırılmış problemlərin mühüm həlli istiqamətlərindən biri risklərin, elektron texnologiyanın və məsafədən bank xidmətinin səciyyəvi xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, hazırlanmış metadalogiya və metadaloji qaydalara əsasən daxili audit sisteminin modernləşdirilməsidir.

Nəzarət tədbirlərinin elektron texnologiyalara xas risklərin xassələrinə müvafiqliyi müəyyən edilməklə yanaşı, elektron texnologiyanın və məsafədən bank xidmətinin daxili audit bank biznes proseslərinin elementlərinə əsasən qurulmuş prosedur və vasitələrin mütəmadi manitorinqi təmin olunmalıdır.

Bundan başqa, funksiyalarına risk mənbələrinin təhlili, manitorinqi, qiymətləndirilməsinin elektron texnologiyalarının fəaliyyəti və məsafədən bank xidmətləti, eləcə də bank riskləri və nəzarət çatışmamazlıqlara səbəb ola biləcək biliklər haqqında mədəllərin müvafiqliyi audit nəzarəti daxil olan auditorların təmin edilmiş olsun

3.4. Bank auditinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri

Vergi audit yoxlamalarının təşkili və aparılması kommersiya banklarının balans və maliyyə hesabatları göstəricilərindən istifadə olunması ilə daha çox bağlıdır. Yalnız balans maddələri və maliyyə hesabatları göstəricilərindən istifadə olunmaqla heç də həmişə qarşıda qoyulmuş məqsədlərə nail olunmaq mümkün deyil.

Yaxın gələcəkdə əsas vəzifə göstərilən audit xidmətlərinin yaxşılaşdırılması əsas vəzifələrdən biridir. Auditin keyfiyyət məsələsi yalnız audit fəaliyyətini tənzimləyən qanunvericiliyə riayət olunmasına nəzarət edən nəzarətedici orqanların deyil, həmçinin auditor rəyindən istifadə edən audit sifarişçilərinin problemidir. Eyni zamanda bu problem bütövlükdə auditor əməkdaşlığının (audit təşkilatının, auditorların, audit fəaliyyəti üzrə Auditorlar Palatasının metodoloji şura üzvlərinin, Mərkəzi Bankın Müşahidə Şurasının, ictimai birliklərin) problemidir.

Hesab edirik ki, milli audit siteminin inkişaf etdirilməsi məqsədilə auditin məqsədlərini müəyyən etmək, milli qaydalar və beynəlxalq standartlarla razılaşdırılmış metadalogiya hazırlamaq, eləcə də auditin nəzəriyyə, praktika cəhətdən beynəlxalq standartlar baxımından audit fəaliyyəti qaydalarının elmi ekspertizasını aparmaq lazımdır.

Audit fəaliyyətinin effektivliyinin təmin edilməsi üçün milli bazar və mexanizmlərin hazırlanması lazımdır. Bazar iştirakçıları tərəfindən yoxlama aparmadan audit rəyinin verilməsi kimi hadisələrə səbəb olan dempinqlərə qarşı mexanizm qəbul olunmalıdır. Əgər Auditorlar Palatası və Mərkəzi Bank tərəfindən lazımı şərait yaradılsa, bir neçə il ərzində yerli alimlər tərəfindən hazırlanmış planlaşdırma, keyfiyyətin aiyətləndirilməsi və audit parametrlərinin hesablanması, audit təşkilatının reytinginin qurulması metadalogiyası tətbiq oluna bilər.

Ölkəmizdə audit təşkilatlarının reytingi auditorlar tərəfindən təqdim edilmiş məlumatlara əsasən ilik yekununa görə dərc olunur. Əsas növbəlilik kriteriyası hesabat dövründə audit xidmətlərinin göstərilməsindən daxil olan pul vəsaitlərinin

həcmi göstərilir. Lakin bu göstərici auditorların işinin keyfiyyəti haqqında mülahizə aparmağa imkan vermir.

Reytingin müəyyən edilməsi qaydalarına müvafiq olaraq daha obyektiv kriteriyalar sisteminin hazırlanması lazımdır. Məhz bu səbəbdən auditor əməkdaşlığı tərəfindən daha effektiv kriteriyaların müzakirə olunub və hazırlanması lazımdır.

Fikrimizcə, audit təşkilatlarının reytinginin hazırlanması üçün aşağıdakı kriteriyaların tətbiqi daha səmərəli olar:

- auditorların işinin məhsuldarlığı;
- bir auditora görə sığorta ödənişlərinin həcmi;
- auditorların işinin risk səviyyəsi (bir müqaviləyə görə daxil olan vəsaitin həcmi, audit planlaşdırılmasının səviyyəsi, auditor təşkilatından kadr axılı, nəzarət orqanları tərəfindən aparılmış yoxlamalar nəticəsində tətbiq edilmiş cərimə sanksiyaları, audit sənədləşdirilməsinin vaxtında tərtib olunması, göstərilən xidmətlərin kompleksliliyi, auditdən sonar sifarişçinin zəmanətli müşahidəsi);
- bir audit gününün dəyəri;
- audit xidmətləri bazarında kimpaniyanın iş vaxtı;
- ştatda olan auditorların sayı;
- auditdə yeni texnologiyanın istifadə olunması.

Reytingi ayrıca olaraq milli audit təşkilatları, ölkəmizin ərazisində çalışan biynəlxalq kompaniyalar, eləcə də fərdi sahibkarlar arasında aparmaq lazımdır.

Beləliklə, auditor seçimi elmi əsaslandırılmış reyting və işin keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi əsasında aparılmalıdır.

Auditorların yoxlamaları qaydalara müvafiq aparması üçün aşağıdakı hərəkətləri etmək lazımdır:

- 1) audit müqaviləsi bağlananadək auditorların təkliflərinin nəzərdən keçirilməsi mərhələsində qanunvericiliklə müştərilərin vəzifələrini müəyyən etmək;
- 2) audit prosedurlarının həcmnin qiymətləndirilməsi üçün lazımı informasiyanı təqdim etmək;
- 3) “Audit xidmətinin göstərilməsi müqaviləsinin bağlanması qaydası”nda

dəyişiklik etmək və müqavilə bağlanmasının mühüm şərti kimi əməktutumunun əsaslandırılmasını müəyyən etmək, auditin bölmələri üzrə seçim və əhəmiyyətliliyi, sifarişçilərlə razılaşmaları müəyyən etmək.

Qabaqcıl texnologiyalara əsaslanan auditin keçirilməsinə imkan verən proqram məhsullarını hazırlamaq lazımdır. Qeyd etmək lazımdır ki, yerli alimləri və praktikləri artıq bir neçə ildir milli qayda və şəraitə daha münasib beynəlxalq prinsiplərə əsaslanan innovativ audit texnologiyalarının yaradılması üzərində işləyirlər.

Bu cür texnologiyaların və proqram məhsullarının yaradılması uzunmüddətli və bahalı prosesdir. Ölkəmizdəki mövcud audit qaydaaları sistemi planlaşdırma mərhələsində, bilavasitə rəy verildikdən sonra auditin keyfiyyətini qiymətləndirmək, tenderlər keçirilərkən auditorları seçmək imkanı verir. Həmişinin auditorların müəyyən qruplara aid edilməsini müəyyən etməyə imkan verən və birbaşa fəaliyyət göstərəticilərin (satışın həcmi, auditorların sayı) dərc olunmasını qadağan edən reyting metadalogiyası hazırlanmışdır. Lakin bu sistem hələ ki, testləşdirmə mərhələsində deyil.

Hazırkı müasir şərait milli audit sistemi dünyaa texnolojilarına uyğunlaşdırılaraq inkişaf etdirilməlidir. Bu texnologiyaların əldə edilməsinin mümkün olması və ölkəmizdə geniş auditorlar əhatəsi tərəfindən tətbiqi, milli auditin inkişafının və qərblə uğurlu rəqabət apara biləcək milli kompaniyaların yaranmasının əsasını təşkil edir.

Həmçinin auditin keyfiyyətsiz aparılmasına səbəb olan amilləri kompleks qiymətləndirməyə imkan verəcək sistemin yaradılması və tətbiq olunması lazımdır.

Milli auditin inkişafı və Beynəlxalq mühasibat uçotu federasiyasının tələblərinin yerinə yetirilməsini təmin etmək üçün zəmin Auditorlar Palatası və Mərkəzi Bank tərəfindən yaradılmalıdır. Məsələn, auditorların işçi sənədlərinin unifikasiyası, audit təşkilatının maliyyə vəziyyətinin yaxşılaşdırılması, “Audit fəaliyyəti haqqında” Qanunun ciddi şəkildə yenidən işlənməsi və geniş şəkildə müzakirə olunması.

Fikrimizcə, qanunda aşağıdakı dəyişikliklər edilməsi audit yoxlamalarının nəticələrinin daha effektiv olmasına şərait yaratmış olar:

- ❖ auditorların məcburu audit keçirmə səlahiyyətlərinin artırılması;
- ❖ Auditorlar Palatasının digər nəzarət orqanları ilə qarşılıqlı əlaqəsinin genişləndirilməsi;
- ❖ baza anlayışlarını, auditin keyfiyyət, onun aiymətləndirilməsi və müxtəlif səviyyələrə nəzarət sistemini şərh etmək;
- ❖ auditin dövlət tənzimlənməsi metodlarına əlavələr etmək.

Heç bir əsaslındıma olmayan audit fəaliyyətinin alternativ lisenziyalaşdırma sistemini tapmaq. Təcrübə göstərir ki, lisenziyalaşdırma milli bazarın müdafiəsi və keyfiyyətsiz audit üçün maneə funksiyasını yerinə yetirmir. Bundan başqa, xüsusi lisenziyalaşdırma tələbləri Auditorlar Palatasının təsdiq etdiyi audit fəaliyyəti qaydalarına ziddir. Məsələn, əsas lisenziyalaşdırma tələblərindən birinin auditor xidmətinin yalnız ştet işçiləri tərəfindən yerinə yetirilməsidir. Bundan başqa, “Audit fəaliyyəti haqqında” Qanunda auditor xidmətləri anlayışı mövcud deyil. Belə olan halda isə belə çıxır ki, müvafiq audit xidmətlərini podrat təşkilatını cəlb etməklə istənilən təsərrüfat suyekti yerinə yetirə bildiyi halda, lisenziya tələblərinə görə audit təşkilatına bu hüquq verilmir.

Audit fəaliyyətində dəyişikliklərlə yanaşı, bilavasitə auditorların hazırlıq səviyyəsinin təkmilləşdirilməsi lazımdır. Müasir auditor, vergitutma və mühasibat uçotu ilə yanaşı, geniş dünya görüşünə, eləcə də bir sıra səciyyəvi bacarıqlara malik olmalıdır. O, yalnız mühasiba uçotunu yoxlamaq və maliyyə hesabatının doğruluğunu təsdiq etmək deyil, həmçinin praktiki olaraq bütün iqtisadi məsələlər üzrə səmərəli tövsiyələr verməyi bacarmaq üçün informasiya texnologiyaları, idarəetmə uçotu, maliyyə proqnozlaşdırması sahəsində bilik və bacarıqları özündə birləşdirməlidir.

Beləliklə, auditorların yeni texnologiya bacarıqlarının öyrənilməsi baxımından yenidən hazırlanması proqramıca dəyişikliklər edilməsi, auditin keyfiyyətinin artırılması və avtomatlaşdırılması ölkə auditorlarının bacarıq və biliklərinin əhəmiyyətli dərəcəsinə imkan vermiş olar.

Bir çox hallarda firma rəhbərlərinin audit fəaliyyəti üzrə təcrübəsi olmadığı üçün təklif edirik ki, audit firmasının rəhbərinin ixtisas atestatı ilə yanaşı, auditor fəaliyyətində müəyyən staja malik və tələb olunması kimi qanunvericilikdə müvafiq dəyişiklik edilsin.

Həmçinin audit xidmətlərinin çeşidini genişləndirmək lazımdır. Hazırda bazar öz tələblərini diktə etməklə yəni audit xidməti növlərinin (məsələn, maliyyə informasiyasına münasibətdə ayrıca audit prosedurlarının keçirilməsi, milli mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması) inkişafını stimullaşdırır.

Audit rəyində əsas diqqət yalnız maliyyə hesabatının təsdiq edilməsinə deyil, həmçinin müştəri müəssisənin sonrakı inkişafının təhlili və proqnozlaşdırılmasına yetirilməlidir.

Daxili bank auditinin keçirilməsində də müəyyən problemlər mövcuddur. Daxili auditin təkmilləşdirilməsi məqsədilə aşağıdakılara xüsusi diqqət yetirilməsi lazımdır:

- müşahidə şurasının banklardakı daxili nəzarət sistemindəki rolu və məsuliyyətlərinin artırılmasına və onların daxili nəzarətin vəziyyəti barədə informasiya ilə təmin edilməsinə;
- nin bank icra orqanlarından aslı olmasına;
- bankın inkişaf vəzifələrinə və onlar tərəfindən qəbul edilən risklərə uyğun olaraq, daxili audit xidməti işçilərinin sayının müəyyən edilməsinə və peşəkar hazırlıqlarının artırılmasına.

Fikrimizcə, daxili audit xidməti bankın iri struktur bölməsi olmalı deyil və onun işçilərinin sayı orta hesabla ümumi bank heyətinin bir faizindən çox olmamalıdır. Eyni zamanda daxili audit xidməti və bankın heyətinin say nisbəti, onların həyata keçirdikləri əməliyyatların say və xarakterindən aslıdır və ona müxtəlif amillər təsir etdiyindən bu daimi xarakter daşımamalıdır. Məsələn, daxili nəzarət sisteminin yaxşı təşkil olunmaması, kadr axını, nəzarət orqanlarının çoxsaylı iradları, bank biznesinin yaxşı inkişafı (o cümlədən yeni struktur bölmələrinin

açılması, bank tərəfindən məhsul və texnologiyaların tətbiqi) kimi faktorlar daxili audit xidməti işçilərinin sayının artırılması amilinə aid edilir.

Öz növbəsində, daxili audit xidməti işçilərinin peşəkar səriştələri onun işinin effektivliyinin mühüm şərtidir. Mərkəzi Bank bildirdiyi rəyə görə daxili audit xidməti personalının öyrədilməsi üzrə banklar tərəfindən göstərilən cəhdlərə baxmayaraq, onun işçilərinin peşəkar hazırlıq səviyyəsi hələ də qənaətbəxş deyil. Fikrimizcə, bu problemin daha perspektli həlli üsulları kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- heyətin iş yerlərində praktiki öyrənilməsi;
- obyektivlik və qərəzsizliyin, maraqlar münaqişəsini aradan qaldırmaq məqsədilə heyətin daxili audit xidmətində rətasıya edilməsi;
- diplom (sertifikat) almaq şərti ilə daxili auditorları beynəlxalq əhəmiyyətli auditor asossasiyalarında tədris prosesi keçməyə həvəsləndirmək, yaxud bank tərəfindən bilavasitə göndərmək.

Mərkəzi Bankın kənar auditorlarla qarşılıqlı əlaqəsinin yaxşılaşdırılması məqsədilə hər il işgüzar görüşlər və bank auditini keçirən auditorlarla seminarlar keçirmək lazımdır. Belə görüşlər zamanı maliyyə hesabatlarının beynəlxalq standartlarının tətbiqi ilə əlaqədar auditorlar qarşısında duran vəzifələri müəyyən etmək, illik hesabatların keçirilməsi nəticələrini müzakirə etmək, audit və mühasibat uçotunun aktual problemlərini təhlil etmək olar.

Beləliklə, yuxarıda deyilənlərə əsasən belə nəticəyə gəlmək olar ki, bank auditini də daxil olmaqla, milli audit sistemi hələ də öz həllini tapmamış bir sıra problemlərə malikdir. Fikrimizcə, yuxarıda təklif etdiyimiz tədbirlər kompleksi bank auditinin effektivlik və etibarlılığını artırmaqla yanaşı, bank fəaliyyəti ilə bağlı bütün tərəflərin maraqlarını təmin etmək imkanı verəcək.

Nəticə

Tədqiqat işinin yerinə yetirilməsi nəticəsində, eləcə də banklarda auditin aparılmasının nəzəri təşkili əsasları öyrənilmişdir. Bu məqsədlə audit yoxlamasının plan və proqramın hazırlanması, mühasibat uçotu və maliyyə hesabatlarının etibarlılığının yoxlanması və auditor rəyinin hazırlanması, həmçinin bütövlükdə banklarda işin təşkili üzrə nəzəri və normativ baza tədqiq edilmişdir. Tədqiq olunan mövzu üzrə əhəmiyyətli sayda xüsusi ədəbiyyat araşdırılmışdır.

Dissertasiyada iqtisadidi subyekt olan banklarda audit yoxlamasının aparılmasının təşkili üzrə ümumi qaydalar nəzərdən keçirilmiş, konkret audit sübutları, onların alınma mənbələri və metodları göstərilməklə, yoxlamanın keçirilməsi qaydası nümayiş etdirilmişdir. Yoxlamanın sənədləşdirilməsi üsulu və qaydası öyrənilmiş, alınmış informasiyalar sistemləşdirilərək təhlil edilmişdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi zamanı aparılmış nəzəri araşdırmalar aşağıdakı nəticəyə gəlməyə əsas verir.

Ölkəmizdə maliyyə bazarı inkişaf və ümumdünya maliyyə xidmətləri sferasına inteqrasiya etdikcə, respublikamıza investisiyanın cəlb edilməsi məqsədilə milli bankların beynəlxalq əməkdaşlığı genişlənir, beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması baxımından bank və digər bazar münasibətləri subyektlərinin auditinin rolu daha çox artır.

Respublikamızda audit, bankın maliyyə hesabatı haqqında auditor rəyi nəzərə alınmaqla, müstəqil şəkildə həyata keçirilən sfesefik maliyyə nəzarəti formasıdır.

Auditin əsas vəzifəsi – bank fəaliyyəti haqqında toplanmış etibarlı informasiyaya əsasən, onun maliyyə vəziyyəti, mühasibat balansı və maliyyə hesabatının etibarlılığı barədə məticə çıxarmaqdan ibarətdir. Audit bu gün hesabat məlumatlarının düzgünlüyünü təsdiq etməklə yanaşı, banklara qanunu pozmamalı şərti ilə vergi ödənişlərinin məbləğini minimallaşdırmaq, öz fəaliyyətlərini daha səmərəli və effektiv planlaşdırmaq imkanı verir.

Hazırda bank auditin inkişaf mərhələsində olduğu üçün maliyyə strukturları qarşısında aşağıdakı problemlər durur:

- auditin keyfiyyətinin aşağı olması;

- qanunvericilikdəki boşluqlar;
- audit birliklərinin zəif inkişaf etməsi;
- auditorlar tərəfindən qüvvədə olan qanunvericiliyə riayət olunmaması;
- audit xidmətlərinin keyfiyyətinə daxili nəzarətin olmaması;
- qanunvericilikdə müvafiq metadalogiyanın əks olunmaması;
- auditorların peşəkarlıq səviyyəsinin aşağı olması;
- yoxlamaların fiskal xarakter daşması.

Son dövrlər ölkə iqtisadiyyatının reallıqlarına uyğun müvafiq düzəlişlər etməklə, dünya təcrübəsinə əsasən milli audit fəaliyyətinin dünya standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində müəyyən tədbirlər görülür.

Fikrimizcə, milli audit sistemi daha da stabil inkişaf etmək üçün müəyyən imkanlara malikdir. Ona görə dövlət hakimiyyət orqanları xarici təcrübəyə əsaslanaraq, həmçinin audit təşkilatlarının fikirləri nəzərə alınaraq, milli audit sisteminin təkmilləşdirilməsinə yönəldilmiş tədbirlər kompleksi hazırlamalıdır.

Yuxarıda sadalanan problemləri həll edilməsi üçün aşağıdakı tədbirlərin görülməsini məqsədəuyğun hesab edirik:

1) milli qaydalara və beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılmış auditin planlaşdırılması, keyfiyyətinin qiymətləndirilməsi və parametrlərinin hesablanması metadalogiyasının hazırlanması, beynəlxalq audit standartlarının nəəriyyə və praktikasına müvafiqlik baxımından audit fəaliyyəti qaydalarının elmi ekspertizasını aparmaq;

2) təsərrüfat subyektlərinin əsalandırılmış şəkildə auditorları seçmək imkanı imkanı olan audit təşkilatları və fərdi auditorların obyektiv kriteriyalarının qurulması sisteminin formalaşdırılması;

3) müştərilərin vəzifələri, auditin əməktutumu, auditorların məcburi audiyə buraxılması kriteriyaları, Auditorlar Palatasının funksiya, hüquq və vəzifələri, auditin keyfiyyət sisteminin qurulması prinsipləri, auditin dövlət tənzimlənməsi metodları sahəsində “Auditor fəaliyyəti haqqında” Qanunda və digər qanunverici aktlarda düzliş və əlavələr etmək;

4) qabaqcıl texnologiyalara əsasən auditin keçirilməsinə imkan verən proqram

məhsulları hazırlamaq;

5) auditin keyfiyyətsizliyinə səbəb olan amilləri kompleks qiymətləndirən sistem yaratmaq və tətbiq etmək;

6) audit xidmətlərinin çeşidini genişləndirmək;

7) daxili bank audit sisteminin qurulmasında müvafiq düzəlişlər etmək;

8) hər il Mərkəzi Bankın nümayəndələri ilə bank auditini həyata keçirən auditorlarla işgüzar görüş və seminarlar keçirmək;

9) audit yoxlamanının plan və proqramının hazırlanması və tərtib olunması, eləcə də həyata keçirilməsi prosesində kompyuterləşdirmə mühitindən istifadə etmək.

Audit yoxlamanının plan və proqramının hazırlanması və tərtib olunması, eləcə də həyata keçirilməsi prosesi auditorun ciddi nəzarəti altında kompyuterlər vasitəsi ilə həyata keçirildiyi üçün auditoru bir sıra prosedurların keçirilməsinə azad edir, yoxlamanın aparılması vaxtını azaltmaqla yanaşı yoxlama aparılan təşkilatın göstəricilərini daha dərinə təhlil etmək imkanı verir. Bu hər şeydən müasir şəraitdə əvvəl avtomatlaşdırma vasitələrindən istifadə etmədən bütün audit standartlarının sadəcə yerinə yetirilməsinin mümkün olmaması ilə əlaqədardır.

Bu gün audit yoxlaması müəssisə və onun mühasibatlıq xidməti üçün vergi yoxlamasından əvvəl imtahan olmaqla yanaşı, eyni zamanda vergi müfəttişləri gələcəkdə audit yoxlamanının gedişatı zamanı müəyyən edilmiş səhvlərin düzəldilməsi və mövcud qüsurların aradan qaldırılması imkanı verir. Bu səbəbdən audit yoxlamanının keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması üzrə imkanları maksimum optimallaşdırmaq lazımdır.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası.
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi.
3. Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsi.
4. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanunu
5. 2014-2018-ci illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı
6. 2008-2015-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında yoxsulluğun azaldılması və davamlı inkişaf Dövlət Proqramı.
7. Sadıqov T.Ə. Rzayev İ. Vergi uçotu və audit. 2014.
8. Абрамов В. А. Упрощенная система налогообложения. – М.: Ось-89, 2013. – 287с.
9. Анищенко А. В. Оптимизация налогов. – М.: Изд-во Бухгалтерский учет, 2012.– 128с.
10. Вылкова, Е.С. Налоговое планирование / М.В. Романовский. СПб.: Питер., 2012 - 634 с.
11. Государственное регулирование рыночной экономики: учебник / В.Н. Архангельский и др.. Под общ. ред. В.И. Кушлина. Изд. 3-е, доп. и перераб. М.:2012.
12. Карп М.В. Налоговый менеджмент / М.В. Карп. М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2013 - 477 с.
13. Злобина Л. А. Оптимизация налогообложения экономического субъекта». / М.М. Стажкова. -М.: Юрайт, 2014.
14. Лыкова, Л.Н. Налоги и налогообложение в России. Учебник для ВУЗов. М.: Издательство Бек. 2011. – 384 с
15. Лазутина Д. В. Налоговая нагрузка и методы ее расчета: Автореф. дисс. канд. экон. наук. Тюмень., 2015.
16. Лукаш Ю.А. Оптимизация налогов. Методы и схемы. Все возможности законной экономии / Ю.А. Лукаш. М.: ГоссМедиа, 2014. -381 с.
17. Миронова, О.А. Налоговое администрирование. Учеб. пособие. / Ф.Ф. Ханафеев. М.: Изд-во Омега-Л, 2015. - 408.

18. Меркулова Т. А. Налогообложение: учебное пособие / Т. А. Меркулова – Ульяновск: УлГТУ, 2013.
19. Мандрощенко О. В., Пинская М. Р. Налоги и налогообложение. – М.: Дашков и К, 2010. – 344с.
20. Митюкова Э. С. Налоговое планирование: анализ реальных схем. – М.: ЭКСМО, 2010. – 282с.
21. Никулкина И. В. Общая теория налогообложения. – М.: ЭКСМО, 2010. – 176с.
22. Налоговое бремя. Большой экономический словарь 2-е изд. / А.Б. Борисов; Сост. Борисов А.Б. - М.: Книжный мир, 2014, издание 2-е, переработанное и дополненное. - 894 с.
1. Зрелов А.П. Налоги и налогообложение: конспект лекций / А.П. Зрелов. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство Юрайт, 2010. – 147 с.
2. Курбангалеева О. А. Упрощенец. Все о специальном налоговом режиме для малого бизнеса. – М.: ЭКСМО, 2010. – 352с.
3. Мандрощенко О. В., Пинская М. Р. Налоги и налогообложение. – М.: Дашков и К, 2010. – 344с.
4. Митюкова Э. С. Налоговое планирование: анализ реальных схем. – М.: ЭКСМО, 2010. – 282с.
5. Никулкина И. В. Общая теория налогообложения. – М.: ЭКСМО, 2010. – 176с.
6. Тютюрюков Н. Н. Налоговые системы зарубежных стран. – М.: Издательский дом Дашков и К, 2010. – 176с.

РЕЗЮМЕ

Актуальность темы исследования обусловлена ролью банков в системе экономических отношений и их воздействием на макроэкономические процессы рыночной экономики. В ситуации, когда, в мировом сообществе, наблюдается снижение доходности и финансовой устойчивости коммерческих банков, появляется необходимость исследования экономических отношений, связанных с финансовой стабильностью как коммерческого банка, так и самого государства. Речь идёт прежде всего о проблемах в сфере налогообложения коммерческих банков.

SUMMARY

The relevance of the research topic due to the banks ' role in the system of economic relations and their impact on macroeconomic processes of market economy. In a situation where, in the world community, there is a decrease in profitability and sustainability of commercial banks, there is a need to study economic relations related to financial stability as a commercial bank, and the State itself. It is first and foremost about the problems in the field banks.

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti Magistr mərkəzinin əyani magistri Şirinov RUFƏT Zaur oğlunun “Maliyyə-kredit təşkilatlarında vergi və audit fəaliyyətinin təşkili problemləri” mövzusunda magistr dissertasiyasının

R E F E R A T I

Mövzunun aktuallığı. İndiki müasir şəraitdə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etdikcə ortaya çıxan sosial-iqtisadi problemlərin aradan qaldırılması dövlət müdaxiləsini zəruri edir. Məhz bu səbədən iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi sosial-iqtisadi sabitliyin təmin edilməsinin alternativsiz yolu olmaqla müasir inkişafın zəruri tərkib elementlərindən birinə çevrilmişdir. Müasir şəraitdə dövlət tənzimlənməsi təkrar istehsal prosesinin mühüm hissəsidir ki, onunda mühüm mexanizmlərindən biri vergilərdir.

Dövlət və bazar tənzimlənməsi arasındakı nisbət, dövlət müdaxiləsinin həddi və digər məsələlərlə bağlı fikirlər (tam dövlət inhisarçılığından tutmuş tam iqtisadi liberallaşdırmaya qədər) bir-birindən kəskin surətdə fərqlənir. Ancaq iqtisadiyyatda müəyyən funksiyaların dövlət tərəfindən yerinə yetirilməsinin zəruriliyi heç bir şübhə doğurmur. Ayrı-ayrı iqtisadi subyektlərə münasibətdə dövlətin iqtisadiyyata təsiri metodları bir-birindən fərqlidir. İqtisadiyyatın dövlətin təsir göstərdiyi seqmentlərindən biri də bank sektorudur.

Kommersiya bankları, sığorta təşkilatları və fond bazarında əməliyyatlar aparan müxtəlif investisiya şirkətləri iqtisadiyyatın maliyyə sektoru təşkilatlarına aid edilir və onların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətlərinin spesifikliyi, onların vergitutma sisteminin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

Müasir bazar iqtisadiyyatı şəraitində təsərrüfat subyektlərinin fəaliyyəti haqqında uçot və hesabat informasiyasının etibarlılığına olan tələbat daha da artır. İstifadəçilər bu informasiyanı auditorların xidmətlərindən istifadə etməklə əldə edirlər.

Qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizdə auditor nəzarətinə olan tələbat lazımı səviyyədə deyil. Auditə münasibətdə təsərrüfat subyektlərini iki qrupa ayırmaq olar. Müəssisə və digər istehsalat strukturlarının bir qismi audit yoxlamasının postsovet dövründə olduğu kimi yuxarı orqanlar tərəfindən həyata keçirilən nəzarət sistemi kimi qiymətləndirir. Və onlara elə gəlir ki, auditorların vəzifəsi yalnız müəssisələrin maliyyə işlərini qaydaya salmaq, normativ maneələri aşmaq məqsilə yol verdikləri çatışmamazlıqların, hesablamalardakı səhvlərin axtarılması, mümkün ola biləcək kələklərin aşkar edilməsidir. Ən yaxşı halda auditora özünün “çirkli ağlarını” uzaqda gizlətməli olan “yad adam” kimi qəbul edir və yalnız auditor yoxlamasının aparılmasını qanunvericilik tələb etdiyi halda bununla barışmalı olurlar. Əksər müəssisə rəhbərləri auditor nəzarətinə deyil, təşkilatdaxili nəzarətə üstünlük verirlər. Çünki, onlar belə hesab edir ki, təşkilatdaxili nəzarətin keçirilməsi üçün pul ödəmək lazım deyil, bir-iki il özünü rahat və əminlikdə hiss edirsən, heç bir irad olmadığı halda isə bunu işlərin qaydada olması kimi əlaməti kimi qəbul edirsən.

Sahibkarlıq mühitinin digər hissəsi olan bank sferası isə auditə peşəkar fəaliyyətin mühüm elementi kimi qəbul etməyə başlamışdır. Həm də banklar üçün illik auditin keçirilməsinin növbəti maliyyə ilində fəaliyyətini davam etdirə bilmək hüququnun olmayacağı üçün məcburi prosedur olduğu üçün deyil. Daha çox banklar xarici tərəfdaşlarla əməkdaşlıq və xarici investorları cəlb etməyə çalışır. Xarici mütəxəssislərə isə potensial tərəfdaşlar haqqında etibarlı informasiya lazımdır və onun mühüm əldə edilə mənbəyi isə yerli deyil, beynəlxalq standartlar uyğun həyata keçirilmiş audit yoxlamasının nəticələridir. Bu xüsusilə dövlətin tapşırığı ilə kredit resurslarının və beynəlxalq təşkilatların (Avropa Rekonstruksiya Bankı, Beynəlxalq Valyuta Fondu) vəsaitlərinin cəlb edilməsi ilə məşğul olan banklara aiddir.

Ölkəmizdə auditor xidmətinin təşkilatları məzmun və əhəmiyyətinə görə bazar iqtisadiyyatı inkişaf etmiş ölkələrdəkindən əhəmiyyətli dərəcədə

fərqlənməsinə baxmayaraq, ümumilikdə bank auditinə olan tələbat artmaqdadır. Məhz bu baxımdan dissertasiyanın mövzusu çox aktualdır.

Azərbaycan Respublikasında audit iqtisadi təhlil və təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarətin nisbətən yeni istiqamətidir. Əgər Qərbdə audit artıq 150 ildən artıq mövcud olduğu halda, ölkəmizdə müstəqil fəaliyyət sahəsi kimi iqtisadiyyatdakı əsaslı dəyişikliklərlə əlaqədar keçən əsrin son onilliklərindən inkişaf etməyə başlamışdır. Demək olmaz ki, əvvəllər ölkəmizdə müəssisə, təşkilat və idarələrdə nəzarət aparılmamış, təftiş fəaliyyəti göstərilməmişdir. Lakin auditorların öz vəzifələrinin yerinə yetirilməsi zamanı digər uçot sahələrindəki prosedurlardan və nəzarət-analitik informasiyadan istifadə etməsinə baxmayaraq təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili, kompleks sənədli təftiş, balans hesablarının yoxlanması və ya məhkəmə-mühasibat ekspertizası ilə eynilik təşkil etmir.

Audit mühasibat hesabatlarının doğruluğunun və həyata keçirdikləri maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının mövcud qanunvericilik aktlarına müvafiqliyinin müəyyən edilməsi məqsədilə iqtisadi subyektlərin mühasibat hesabatının, sənədləşmənin, maliyyə öhdəliklərinin və digər tələblərinin müstəqil yoxlanmasının həyata keçirilməsi üzrə audit təşkilatının (auditorun) sahibkarlıq fəaliyyətidir. Bu səbəbdən müasir şəraitdə komməriya banklarının fəaliyyətində bank auditinin təşkilinin öyrənilməsi və təkmilləşdirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Hazırda kredit təşkilatlarının, xüsusilə bank sektorunun vergituma sisteminin və iqtisadiyyatın bank sektorunda audit yoxlamasının aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsinin vacib məsələlərdən biri olması və aktuallığı bu problemin lazımınca nəzəri və praktiki cəhətdən öz həllini tapmaması dissertasiya mövzusunun seçilməsinə, eləcə də tədqiqat dairəsinin müəyyənləşdirilməsinə, onun məqsəd və vəzifələrinin müəyyənləşdirilməsinə səbəb oldu.

Tədqiqat obyektı. Tədqiqat obyektı bütövlükdə bank auditinin təşkili və təkmilləşdirilməsidir.

Tədqiqatın predmeti. Dissertasiya işində tədqiqat predmeti bank auditidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiyanın məqsədi ölkəmizdə iqtisadiyyatın bank sektorunun vergitutma sahəsindəki mövcud problemlərin araşdırılması və onların fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılması, vergi tənzimlənməsinin, eləcə də bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektlərinin öyrənilməsi və onun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər paketi hazırlamaqdır. Bu məqsədə nail olunması üçün bank işi sahəsində yerli, Qərb mütəxəssislərinin bu problem üzrə geniş ədəbiyyat əhatəsi öyrənilmişdir.

Tədqiqat işində qarşıya qoyulmuş məqsədə nail olunması üçün onun qarşısında aşağıdakı vəzifələri müəyyən edilmişdir:

- ❖ bank auditinin anlayışının mahiyyət və vəzifələrinin açıqlanması;
- ❖ bankın audit fəaliyyətinin təsnifatını aparmaq;
- ❖ bank auditinin təşkilini göstərmək;
- ❖ bank auditinin və onun təşkilinin xüsusiyyətlərini xarakterizə etmək;
- ❖ daxili və xarici bank auditinin ardıcılığını əks etdirmək;
- ❖ bank auditinin təşkili problemlərini aşkar etmək və onun təkmilləşdirilməsi üzrə təkliflər hazırlamaq.

Mövzunun praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiyanın praktiki əhəmiyyətini iqtisadiyyatın maliyyə sektoru təşkilatlarının, xüsusilə kommertiya banklarının vergitutma sistemi problemlərinin və onların fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi, eləcə də banklarda audit yoxlamasının aparılması metodikası və onun təkmilləşdirilməsi yollarının müəyyən edilməsi təşkil edir.

Dissertasiyanın predmeti. Bank sektorunun vergitutma mexanizminin və iqtisadiyyatın bank sektorunda audit yoxlamasının aparılması metodikasının öyrənilməsi, bu sahədəki mövcud problemlərin aradan qaldırılması yolları və

təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin araşdırılması tədqiqat işinin predmetini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Dissertasiyanın elmi yeniliyi aşağıdakılardan ibarətdir:

- ❖ bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları tədqiq edilmiş;
- ❖ bank sektorunun dövlət vergi tənzimlənməsi mexanizmləri öyrənilmiş;
- ❖ indiki maliyyə böhranı şəraitdə komməriya banklarının vergituma sisteminin xüsusiyyətləri araşdırılmış;
- ❖ müasir şəraitdə komməriya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi metodları və inkişaf yolları göstərilmiş;
- ❖ bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları göstərilmiş;
- ❖ iqtisadiyyatın bank sektorundakı mövcud problemlər araşdırılmış, onların səmərəli və konkret həlli yolları göstərilmişdir;
- ❖ bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektləri və normativ-hüquqi əsasları araşdırılmış;
- ❖ bank və kredit təşkilatlarının fəaliyyətinin audit yoxlamasının aparılması metodikası öyrənilmiş;
- ❖ kredit təşkilatlarında elektron bank texnologiyalarının tətbiqi ilə auditin aparılmasının təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edilmiş.

Problemin öyrənilmə dərəcəsi. Banklarının vergituma sistemindəki problemlər müasir yerli və xarici mütəxəssislərin elmi əsərlərində öz öksini tapmışdır. Bank sistemi iştirakçılarının vergiyə cəlb edilməsinin nəzəri məsələləri və praktiki aspektləri ölkəmizin alimləri arasında D.A.Bağirov, Ə.Ə. Ələkbərov, A.F. Musayev, Y. Kəlbəyev, İ. Rzayev, T.Ə Sadıqov kimi alimlər məşğul olur.

Tədqiqat işinin strukturu və həcmi. Dissertasiya giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyatların siyahısından ibarət olmaqla 89 səhifə həcmindədir.

Girişdə tədqiqatən aktuallığı və elmi yeniliyi əsaslandırılmış, məqsəd və vəzifələri, obyekt və predmeti müəyyən edilmiş, işin elmi əhəmiyyəti göstərilmişdir.

“Kommersiya bankları fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları” adlanan birinci fəsildə bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsinin nəzəri-metodoloji əsasları, bütövlükdə bank sferasının dövlət tənzimlənməsinin ümumi məsələləri və mexanizmləri nəzərdən keçirilmiş, kommersiya banklarının fəaliyyətinin büdcə-vergi tənzimlənməsinin mahiyyəti açıqlanmışdır. Fəslin sonunda müasir şəraitdə kommersiya banklarının vergiyə cəlb edilməsinin inkişaf yolları müəyyən edilmişdir.

İkinci fəsil bank auditinin təşkilinin nəzəri aspektləri və normativ-hüquqi əsaslarına həsr olunmuşdur. Fəslin əvvəlində bank auditinin mahiyyəti, əhəmiyyəti və vəzifələri müəyyən edildikdən sonra, ölkəmizdə bank auditinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimlənməsi məsələlərinə toxunulmuşdur. Sonda bank auditinin təşkili aspektləri geniş formada şərh edilmişdir

Sonuncu fəsildə kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsi mexanizmi

və bank auditinin təkmilləşdirilməsi istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Bu fəsildə əvvəlcə bank fəaliyyətinin vergi tənzimlənməsi və inzibatçılığının təkmilləşdirilməsi yolları, müasir şəraitdə kommersiya banklarının vergiyə vəlb edilməsinin təkmilləşdirilməsi metodları, audit yoxlamasının plan və proqramının təkmilləşdirilməsi yolları müəyyən edildikdən sonra, bank auditinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi perspektivləri işıqlandırılmışdır.

Dissertasiyanın sonunda tədqiqatının əsas nəticələri ümumiləşdirilmiş və kommersiya banklarının fəaliyyətinin dövlət vergi tənzimlənməsi mexanizmi və bank auditinin aparılması metodikasının təkmilləşdirilməsi üzrə müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür.